

האוניברסיטה העברית בירושלים
הפקולטה למדעי החברה
בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל

"פִּיָּה פְּתִיחָה בְּחֻכָּמָה" (משלי, פרק לא, כ"ו)

תהליכי כינון והבניית זהות מקצועית בקרב עיתונאיות חרדיות

עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית
הנחיה ראשית: ד"ר ורדה וסרמן, הנחיה משנית: ד"ר גלית כהן-בלנקשטיין

מגישה: שיר בן גיגי-סלוצקי

036948727

ירושלים, טבת התשע"ו, דצמבר 2015

תודות

בסיומה של הדרך הארוכה והאינטנסיבית הזו, אני רוצה להודות למספר אנשים יקרים וחשובים שבזכותם עבודה זו נולדה והגיעה לעולם.

ראשית וראשון לכל – לשמוליק, אישי אהובי ורעי שתמך בי לאורך כל הדרך, חיזק, עודד ונשא בנטל – בהמון אהבה והכלה. יחד איתו אני מודה לבתי אהובתי אורי שהעניקה לי כוח, השראה ואנרגיות על אף גילה הצעיר ונשאה בעל כורחה בעול של אמא עסוקה, ולאחיה שבעז"ה יגיע אלינו באביב ובילה איתי ימים שלמים של כתיבה.

אני רוצה להודות מעומק הלב לד"ר ורדה וסרמן, שבהנחייתה הצמודה והמדויקת הצליחה להוציא ממני את המיטב. אין ספק שאלמלא הירתמותך לסייע, להעיר, ללטש ולתקן – כל זאת בלוחות זמנים מאד קצרים - לא הייתי מגישה את העבודה הזו היום. תודה לך על השאיפה לפרפקציוניזם חסר פשרות ועל הנחייה מעשירה, מאתגרת ומעוררת מחשבה.

עוד ברצוני להודות לאחותי חן, שתרמה לי רבות מהידע שלה בתחום הסוציולוגיה, תמכה ועודדה, ולחמי וחמותי היקרים, אפי ושושי, שתמכו לאורך הדרך בכל כך הרבה מובנים, עודדו, שאלו וסייעו. עבודה זו מוגשת היום גם בזכותכם. תודה גם לאמי ולאבי ולכל בני המשפחה אשר ליוו ועודדו אותי בדרך הזו.

אני מודה לרחלי איבנבויס היקרה על סיועה שלא יסולא בפז ועל עזרתה בקישור ביני לבין הנשים המקסימות עמן נפגשתי. את מנהיגה אמיתית ומעוררת השראה!

ולבסוף, אני מודה ל-16 הנשים היקרות והמוכשרות שחלקו עמי את חוויותיהן והקדישו לי מזמן היקר, בשמחה ובפתיחות רבה. אני תקווה כי הצלחתי לשקף נאמנה את רוח הדברים שעלו בשיחות שלנו ואני מודה לכן מעומק הלב על שפתחתן את לבן ואת ביתכן בפניי.

אחרון וחשוב מכל, אני מבקשת להודות לקב"ה שסייע בידי להתמודד עם הקשיים ולהגיע לרגע המיוחל הזה.

תקציר

כניסתן של נשים חרדיות אל מקצוע העיתונאות בשני העשורים האחרונים מהווה חלק מהתמורות אותן עוברת החברה החרדית בישראל בשנים האחרונות ובכלל זה שינוי בדפוסי התעסוקה של נשים חרדיות. על אף הגידול במספר הנשים החרדיות במקצוע, העיתונאיות החרדיות חוות קשיים ואתגרים ייחודיים הנובעים מעיסוקן הבלתי שגרתי. מקצוען מביא אותן להתמודדות יום-יומית עם תחומי ידע חדשים, עולם ערכים שונה ומרכיבי תרבות חילוניים מודרניים. במקביל הן חוות ציפיות סותרות מסביבתן החרדית, לחצים ומגבלות נוקשות מצד מערכות כלי התקשורת החרדיים בהן הן מועסקות ומצד הסביבה, החברה והמשפחה.

מקצוע העיתונאות, אשר ביכולתו לעצב דעת קהל, טומן בחובו הזדמנות משמעותית, בייחוד עבור נשים חרדיות החיות בחברה פטריארכלית ושמרנית המתחמת את תפקיד האישה לספירה הביתית. מטרת המחקר הנוכחי לתאר ולנתח את תהליכי הבניית הזהות הייחודיים אותן חוות העיתונאיות החרדיות ואת אסטרטגיות ההתמודדות שלהן אל מול הקונפליקטים הזהותיים הנובעים מהמתח המתמיד בין שמרנות ונאמנות קהילתית לבין פתיחות לקידום שינוי חברתי. כמו כן ינסה מחקר זה לענות על השאלה האם וכיצד מהוות העיתונאיות סוכנות שינוי פוטנציאליות אשר בכוחן לקדם שינוי חברתי בחברה החרדית.

ממצאי המחקר מצביעים על תהליכי הבניית זהות המתרחשים סביב שלוש זירות התמודדות: הזירה הקהילתית-חרדית, הזירה הפרופסיונלית-עיתונאית והזירה המגדרית. תהליכים אלה מביאים את העיתונאיות לבניית זהות היברידיית ולא־מוֹץ סוגים שונים של אסטרטגיות התמודדות. כמו כן, הממצאים מראים כי ניתן לחלק את העיתונאיות לרוב התומך בקידום שינויים חברתיים באופן עקיף ואינקרמנטלי, אל מול מיעוט התומך בשימור המצב הקיים ומיעוט נוסף התומך בחשיפת מבני הכוח בחברה החרדית וקידום שינוי בדרך מהפכנית. בכך ניתן לומר שהעיתונאיות החרדיות מהוות סוכנות שינוי פוטנציאליות – כל עוד מדובר בשינוי אינקרמנטלי, עקיף ושאינו מעורר התנגדות.

תוכן העניינים

5.....	מבוא
8.....	פרק 1 : רקע תיאורטי
8.....	החברה החרדית בישראל
14.....	תקשורת ותקשורת חרדית
20.....	הבניית זהות
25.....	פרק 2 : מתודולוגיה
26.....	אוכלוסיית המחקר, דגימה ושדה המחקר
28.....	כלי המחקר ותהליך איסוף הנתונים
29.....	ניתוח הראיונות
31.....	אתיקה מחקרית
32.....	הזווית הרפלקסיבית
34.....	פרק 3 : ניתוח הממצאים
34.....	"לא מורה גננת" : הבחירה במקצוע העיתונאות ויחסה של הסביבה החרדית לכך
39.....	"דוס מחמד" : המפגש עם העולם החילוני
43.....	"לעצב את המציאות" : מאפייניה הייחודיים של התקשורת החרדית
49.....	"חיים ב-Highway" : מאפיינים תעסוקתיים
52.....	"הוא היה היא" : העלמת הקול הנשי מהתקשורת החרדית
59.....	"למה לי פוליטיקה עכשיו?" : הדרת עיתונאיות חרדיות מהפוליטיקה החרדית
63.....	"החומות הופכות שקופות" : אתגרים והזדמנויות במקצוע העיתונאות בחברה החרדית
71.....	"הקונפליקטים הם אדירים" : עיתונאית חרדית – סוכנת שינוי או שימור?
77.....	פרק 4 : דיון
83.....	מקורות
92.....	נספח- שאלון חצי מובנה לראיונות

מבוא

החברה החרדית עוברת בשנים האחרונות תמורות משמעותיות הנוגעות להשתלבותה והתערותה בחברה הכללית ובשוק התעסוקה. מעבר להשפעתן מרחיקת הלכת של תמורות אלה על החברה החרדית פנימה ובכלל זה על הנשים בה, הרי שיש להן השפעה רבה על המרקם החברתי בישראל.

החברה החרדית בישראל היא קבוצת מיעוט ייחודית, בשל שמרנותה הרבה, סגירותה כלפי חברת הרוב בישראל וביקר בשל היותה "חברת לומדים" (פרידמן, 1991) – חברה המקדשת את אידיאל לימוד התורה על פני כמעט כל ערך אחר. כתוצאה מכך, הגברים החרדיים מנותבים ללימודי תורה מגיל צעיר כאשר הקהילה כולה מגויסת על מנת לאפשר קיומו של אידיאל זה לאורך כל חייהם. מתוך רעיון "חברת הלומדים" נגזרים אורחות החיים הייחודיים בחברה זו: הנשים כמפרנסות עיקריות (ולעיתים קרובות יחידות) ברבות מהמשפחות החרדיות, תחולת עוני גבוהה, פטור מחובת שירות צבאי, היעדר לימודי ליבה בבתי הספר החרדיים, אחוזים נמוכים של רכישת השכלה אקדמאית וכתוצאה מכך יכולת השתכרות נמוכה, ציות לרבנים ולגדולי התורה ועוד.

אחריותן של נשים כמפרנסות העיקריות של המשפחה החרדית הנה תופעה נפוצה, המאפשרת הלכה למעשה את קיומו של רעיון "חברת הלומדים". עד שנות ה-90 הוגבל מקום עבודתן של נשים חרדיות בעיקר לערים החרדיות ולמספר מצומצם של תחומי עיסוק ובעיקר הוראה (פרידמן 1998). מאמצע שנות ה-90, עקב גידול דמוגרפי, מצוקה כלכלית ורוויה בתחומי התעסוקה המקובלים לנשים חרדיות, החלו נשים אלה לעבוד במקצועות נוספים (כדוגמת הייטק, הנהלת חשבונות, גרפיקה ועוד) ובכלל זה בתחום העיתונאות אשר בעבר נחשב למעוז גברי בלבד.

עיתונאיות חרדיות בדרך כלל מועסקות בעיתונות המודפסת החרדית, עיתונות ייעודית לקהילה החרדית אשר החלה להיווצר בשנות ה-80 במטרה לייצר אלטרנטיבה לתקשורת החילונית. מדיות אחרות הרבה פחות נפוצות בחברה החרדית, שכן חלקן נאסרו על ידי מנהיגי ורבני הקהילה (המדיה הטלוויזיונית וחלק ניכר מהמדיה האינטרנטית) וחלקן עודן מצומצמות למדי (המדיה הרדיופוניית).

הנשים החרדיות המשתלבות במקצוע העיתונאות מתמודדות עם אתגרים רבים ובהם יחס אמביוולנטי מסביבתן החרדית, מגבלות רבות על חופש העיתונות והביטוי, עמדות מדירות ומקטינות כלפי נשים ועוד. לאור אתגרים אלה ואתגרים נוספים, חוות העיתונאיות החרדיות תהליכי הבניית זהות וקונפליקטים זהותיים, הן בשל היותן מיעוט נשי בפרופסיה ובחברה הנשלטת בידי גברים, הן בשל היותן נשים חרדיות המועסקות במקצוע חריג ושונה ביחס לסביבתן הנשית-חרדית והן בשל היותן מיעוט חרדי בכלי התקשורת החילוניים (במידה והן מועסקות בהם).

במחקר זה אני מבקשת להתחקות אחר ולנתח את תהליכי הבניית הזהות בקרב נשים חרדיות העוסקות במקצוע העיתונאות, הן כנשים בעלות תפקיד ייחודי, משפיע ומשמעותי במסגרת חברתית פטריארכלית ושמרנית והן כחרדיות המצויות על קו התפר של המפגש עם החילוניות והמודרנה. בתוך כך מנסה המחקר לענות על מספר שאלות: מה משפיע על תהליכי הבניית זהות אלה ובאילו מעגלי זהות ושייכות הם מתהווים? באילו קונפליקטים זהותיים ייחודיים נתקלות

העיתונאיות החרדיות וכיצד הן מתמודדות עמם? האם העיתונאיות החרדיות רואות בתפקידן כלי לקידום שינוי חברתי והאם הן תופסות את תפקידן כמעצבות דעת קהל וכפורצות דרך בשל מקצוען הייחודי? כיצד הן פועלות כעיתונאיות בתוך הגבולות הנוקשים שמציבה החברה החרדית ובאיזו מידה יש להן חופש פעולה?

לפיכך ינסה המחקר לבחון את השתלבות העיתונאיות החרדיות בתחום התקשורת, לברר מהו מעמדן החברתי במבנה הקהילתי והחברתי שלהן וההשפעות של מבנה זה על כינון זהותן כפורצות דרך ברמה המגדרית וכמעצבות דעת קהל, להבין מהן אסטרטגיות ההתמודדות שלהן עם הקונפליקטים הזהותיים בהם הן נתקלות כתוצאה מעיסוקן ולנתח כיצד מיקום חברתי ייחודי זה של העיתונאיות החרדיות בא לידי ביטוי בניסיון לקדם שינוי בחברה החרדית. המחקר מבקש לתאר את מורכבות חוויותיהן של העיתונאיות החרדיות דרך הפרשנות שהן עצמן מעניקות לה וניתוח פרשנויות אלה. בנוסף, הוא מבקש לשפוך אור על תהליכי הבניית הזהות המקצועית הייחודיים אותן הן חוות ותהליך פיתוח זהות היברידית ומשתנה הנובעת מהצורך להתאימה למעגלי התמודדות שונים ולעיתים סותרים. מתוך תהליכים אלה ניתן ללמוד על מידת היותן של נשים אלה סוכנות שינוי בחברה החרדית.

בהתבסס על מחקר איכותני שנשמך על ראיונות עומק עם 16 עיתונאיות חרדיות, המועסקות במגוון מערכות עיתונים חרדיים, אתרי אינטרנט (חרדיים ולא חרדיים) ותחנות רדיו, מבקש המחקר להראות כיצד מושפעים תהליכי הבניית הזהות של העיתונאיות החרדיות מהצטלבות מיקומי השוליים (Intersectionality) שלהן כחרדיות, כנשים וכמי שעוסקות במקצוע ייחודי ושונה. המחקר יבקש לשרטט שלוש זירות התמודדות עיקריות של העיתונאיות עם קונפליקטים זהותיים: הזירה החרדית, הזירה המגדרית והזירה הפרופסיונלית. כמו כן, ינסה המחקר לבחון האם ניתן לראות בעיתונאיות אלו סוכנות שינוי פוטנציאליות אשר בכוחן לחולל שינוי חברתי ותרבותי בקהילה החרדית, או שמא הן דווקא שומרות סף המתמקדות בשימור המצב הקיים.

תרומתה המחקרית של עבודה זו היא בראש ובראשונה בתחום המחקר הנוגע להצטלבות מיקומי שוליים - intersectionality. המחקר הקיים עד כה עסק בהצטלבויות מיקומי שוליים הנוגעים בממשק בין מגדר ומעמד, גזע והשכלה, אולם אין כמעט בנמצא דיון בממשק שבין מגדר ודת. יתר על כן, גם במקרים הבודדים בהם נחקר קשר זה, היו אלו המוסלמיות באירופה המועסקות במגזר העסקי (Esser & Benschop, 2009) אשר משכו את תשומת לבם של החוקרים, אולם ברי כי ישנם הבדלים משמעותיים בין ההקשרים והעיסוקים השונים ולפיכך גם ההשלכות על תהליכי הבניית הזהות ועל האפשרות לקדם שינוי חברתי תהיינה שונות לחלוטין.

ברמה האמפירית, תרומתו של המאמר הנוכחי נוגעת הן להבנה של תהליכי הבניית זהות והן לחקר החברה החרדית בישראל, שכן המחקר מספק נקודת מבט מעניינת על חוויותיהן ועל האסטרטגיות והפרקטיקות בהן נוקטות נשים אלה החיות בחברה שמרנית מאד אך עוסקות במקצוע המחייב חיכוך מתמיד עם ערכים מודרניים-חילוניים. מחקר זה הינו הראשון שמנסה לבחון ולנתח בצורה מעמיקה ובשיטת מחקר איכותנית את הקונפליקטים הזהותיים ואת עבודת הזהות אותה מבצעות העיתונאיות החרדיות והוא מנסה לשפוך אור על חוויותיהן ועל גישותיהן

השונויות באשר לתפיסת תפקידן, כמו גם על הפרקטיקות הארגוניות הננקטות במערכות כלי התקשורת החרדיים והשפעתן על זהותן המגדרית, הפרופסיונלית והחרדית של העיתונאיות.

תרומה שלישית של מחקר זה היא בהבנת חשיבותה של התקשורת ככלי לחברות ולהבניית המציאות של נשים בחברות מסורתיות ופטריארכליות. מסקירת הספרות עולה כי כל נושא בנפרד – זהות, חרדיות, מגדר ותקשורת והממשקים ביניהם – זכו לתשומת לב מחקרית רבה, אך כמעט שאין מחקרים המשלבים את ארבעת הנושאים יחד. המחקר הנוכחי שופך אור על תהליכי הבניית הזהות של נשים חרדיות המשתייכות למיעוט תרבותי בישראל והמועסקות בעולם התקשורת הנשלט בידי גברים והמנוגד לערכים ולנורמות החברתיות המוחלות על נשים בחברה החרדית. בין היתר, המחקר ינסה לבחון כיצד מתמודדות העיתונאיות עם היעדרו הכמעט מוחלט של ייצוג נשי בעיתונות החרדית וכיצד הדבר משפיע על תפיסותיהן ועל אסטרטגיות ההתמודדות בהן הן נוקטות.

ולבסוף, ברמה הפרקטית, מחקר זה מציע בסיס לניתוח וגיבוש מדיניות ציבורית אלטרנטיבית כלפי קידום שינויים חברתיים בחברה החרדית. המדיניות הממשלתית התמקדה בשנים האחרונות בעיקר בנקיטת צעדים חיצוניים (כדוגמת חוקים וסנקציות פליליות וכלכליות) להעלאת שיעורי תעסוקת החרדים וגיוסם לצבא ככלי לקידום שינוי חברתי ולהגברת התערותם בחברה הישראלית. מחקר זה ינסה להציע דרך נוספת להחדרת רעיונות של שילוב ושינוי לתוך החברה החרדית דרך סוכנות שינוי ייחודיות – נשים חרדיות המצויות בעמדות השפעה בציבור החרדי, כדוגמת העיתונאיות החרדיות. המחקר מעלה את הקושי לקדם שינויים חברתיים בחברה החרדית מבלי לעורר התנגדות ואנטגוניזם ואת האפשרות לבצע שינויים אלה באופן אינקרמנטלי ועקיף, אם כי איטי יותר.

המחקר בנוי מארבעה פרקים עיקריים. הפרק הראשון מכיל סקירה תיאורטית הסוקרת את בסיס הידע האקדמי הקיים בצירים העיקריים סביבם סובבת עבודה זו: החברה החרדית בישראל, התהוותה והתמורות שחלו בה בשנים האחרונות; תפקיד תקשורת ההמונים וייצוג הנשים בה וכן סקירת התקשורת החרדית; והבניית זהות ועבודת זהות של נשים החוות הצטלבות מיקומי שוליים ונמצאות בעמדת מיעוט בארגונים ובחברה בה הן פועלות. הפרק השני מציג את מתודולוגיית המחקר, כלי המחקר ואופן ניתוח הראיונות שבוצעו – לרבות מיפוי התמות וקטגוריות-העל שעלו מהם. הפרק השלישי מביא בהרחבה ניתוח ופרשנות של הממצאים שעלו מן הראיונות עם 16 העיתונאיות החרדיות, בחלוקה לשמונה קטגוריות-על שונות. הפרק הרביעי והאחרון יכלול דיון במשמעות הממצאים ומסקנות העולות מניתוחם, כמו גם הצעות למחקרי המשך.

פרק 1 - רקע תיאורטי

מטרת פרק זה היא לסקור את הספרות התיאורטית בתחומי ידע רלוונטיים. בחלק הראשון תובא סקירה קצרה של החברה החרדית בישראל, אופן התהוותה, תהליכים ותמורות בה וכן מגמות עתידיות. במסגרת חלק זה, אסקור גם את נושא מעמד האישה בחברה החרדית והתמורות שהוא עובר בשנים האחרונות. בחלק השני של הסקירה אעסוק בתפקידה של תקשורת ההמונים, אסקור את מאפייניה המרכזיים של התקשורת החרדית ואנתח את מצב הנשים בתקשורת הכללית ובזו החרדית. בחלק השלישי ייסקרו תיאוריות מתחום הבניית זהות ועבודת זהות, זהות מיעוטים בארגונים ותיאוריית הצטלבות מיקומי השוליים (intersectionality). תיאוריות אלה יהוו בסיס לניתוח עבודת הזהות אותה מבצעות העיתונאיות החרדיות והתמודדותן כקבוצה הסובלת מהדרה כפולה כנשים וכחרדיות. התיאוריות הפמיניסטיות בתחום העבודה והמגדר וכן תיאוריות של זהות בארגונים, יהוו את התשתית המחקרית והמושגית לחקר הבניית הזהות המקצועית של העיתונאיות החרדיות- הנושא בו מתמקד מחקר זה.

א. החברה החרדית בישראל

שיקום והישרדות

שורשיה של החברה החרדית בישראל, המורכבת מיהודים אולטרה-אורתודוקסים, נעוצים באורתודוקסיה שהתפתחה באירופה במאה ה-19. השימוש במונח "אורתודוקסיה" עלה מתוך הצורך להבחין בין מגמות ההשכלה, הרפורמה והחילון בקרב היהודים באירופה לבין ההיצמדות והנאמנות להלכה היהודית. מהאורתודוקסיה נוצרה עם הזמן האולטרה-אורתודוקסיה שהתאפיינה בקנאות דתית ובקיצוניות (ליוש, 2014).

בספרות ניתן למצוא מספר הגדרות לשאלה "מיהו חרדי". פרידמן (1991) מייחס ליהדות החרדית ארבעה מאפיינים עיקריים: מחויבות למסורת של הקהילה היהודית במזרח אירופה; מחויבות להלכה בפרשנותה המחמירה - כאשר מכך נובעת מנהיגות רבנית סמכותית המאמצת פרשנות מחמירה יחד עם בדלנות והסתגרות; מחויבות ללימוד תורה כמצווה המרכזית ביהדות ועמדה מסויגת כלפי המפעל הציוני (פרידמן, 1991; שלהב ופרידמן, 1985). הגדרה נוספת גורסת כי חרדי הוא מי שילדיו לומדים במערכת החינוך החרדית, מתגורר באזורים חרדיים ומכפוף עצמו להנהגה החרדית. זוהי למעשה הגדרה חברתית המבוססת על אינדיקטורים חיצוניים ולכן, למשל, משתמשת בה המועצה הלאומית לכלכלה. הגדרה שלישית, בה עושה שימוש הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, גורסת כי "חרדי" היא הגדרה סובייקטיבית לחלוטין ולכן מי שמגדיר עצמו כחרדי הוא חרדי (זיכרמן וכהנר, 2012). הגדרה רביעית היא הגדרת בית המשפט העליון בקביעתו כי חרדים הינם יהודים שומרי מצוות, אשר ייחודם בהקפדה הדתית בה הם נוהגים בענייני חינוך, אופי קהילה ואורחות חיים המבדילים בינם לבין שאר היהודים שומרי המצוות (בג"ץ, 4346/92). הגדרה זו תואמת גם את ממצאי סקר המכון הישראלי לדמוקרטיה (2009).

המרחב החרדי מקיים סדר חברתי הכולל חוקים, כללים ונורמות המאפיינים את החיים בקהילה שמרנית, כאשר הציות לסדר זה יוצר אחידות בין הפרטים בקהילה ומבדיל אותם מקבוצות אורתודוקסיות אחרות. היבדלות והימנעות מחשיפה לתכנים תרבותיים חילוניים היא אחד

האמצעים הננקטים כדי לשמור על הקהילה (כץ, 1986; שלהב ופרידמן, 1985). בכדי ליצור את אותה היבדלות, הקימה החברה החרדית מוסדות חינוך וקהילה משלה, ערים נפרדות, כלי תקשורת נפרדים ועוד. בנוסף, החברה החרדית מגדירה גבולות ברורים ודיכטומיים, הקובעים בבירור מי משתייך אליה ומבדילה בין תתי קבוצות שונות בתוך החברה החרדית פנימה. המנהיגות התורנית החרדית נחשבת לגוף הסמכותי ודעתה, המכונה "דעת תורה", מתקבלת על ידי הציבור החרדי כדעה שאין עליה עוררין ומעורבותה בחיי היומיום מתבטאת במערכת פיקוח המופעלת בכמעט כל תחומי החיים.

מונח יסוד בהבנת החברה החרדית בישראל והתופעה המייחדת אותה יותר מכל ומבדילה אותה מקבוצות יהודיות חרדיות אחרות בעולם, הוא רעיון "חברת הלומדים" (פרידמן, 1991). רעיון זה שואף לממש את האידיאל לפיו רוב הגברים החרדים ילמדו תורה שנים רבות ככל האפשר - כערך עליון ונעלה בחברה, כאשר הקהילה החרדית כולה מגויסת להגשמת אידיאל זה. למעשה, ערך ההתמסרות ללימוד התורה בחברה החרדית עולה כמעט על כל מצווה אחרת (פרידמן, 1991). "חברת הלומדים" החלה להיווצר במדינת ישראל החל משנות ה-50, תחילה בקרב החרדים הליטאים, כאשר בהמשך החלה התופעה מתרחבת לציבור החרדי כולו (זיכרון, 2014). זהו מפעלה העיקרי של היהדות הליטאית בישראל והוא השפיע גם על שני הזרמים המרכזיים האחרים בחברה החרדית – החסידים והספרדים.

פרידמן (1991) מתאר את המצב המורכב והסבוך אליו נקלעה החברה החרדית לאחר השואה והקמת מדינת ישראל, כגורם מרכזי שהכשיר את הקרקע לצמיחתה של החברה החרדית בישראל כ"חברת לומדים". השואה מוטטה את הסדר החברתי החרדי והחריבה את עולם התורה והישיבות החרדיות באירופה, כאשר לאחריה היתה תחושה בציבור החרדי של מצב חירום וצורך בהתגייסות כוללת להצלת עולם התורה. כמו כן, המנהיגות החרדית עמדה בפני שוקת שבורה, משבר אמונה חמור בעם היהודי וציבור יהודי דתי העורק למחנה הציוני או מהגר למקומות שונים על פני הגלובוס. החברה החרדית הגיעה למצב בו עליה לכונן את עצמה מחדש ולאחות את השבר הפסיכולוגי, החברתי והדתי שנוצר בעקבות השואה. כך, למעשה, ניתן לראות ביצירת "חברת הלומדים" החרדית בישראל לאחר השואה פרויקט שיקום אחד גדול.

הקמת הישיבות היתה הנדבך הראשון בביסוסה של חברת הלומדים והן הפכו למסלול הנורמטיבי והנפוץ עבור גברים חרדים. בנוסף, עם קום המדינה, קיבלו כמה מאות תלמידי ישיבה פטור מחובת גיוס לשירות צבאי, במסגרת "תורתו אומנותו". הסדר זה הלך והתרחב ביתר שאת החל מסוף שנות ה-70 והביא להתפתחות מואצת של עולם הישיבות במדינת ישראל, עד למצב כיום לפיו כולל הסדר זה היום רבבות חרדים בגיל הגיוס לצבא. נדבך נוסף לחברת הלומדים התווסף עם מיסוד מסגרת ה"כולל" (מסגרת לימודים לבחורי ישיבה נשואים), שאפשרה לבחור הישיבה להמשיך בלימודיו גם לאחר הנישואין בכדי שלא יחויב בשירות צבאי או בכניסה לשוק התעסוקה. פרידמן (1991) תלה את התפתחות הכוללים בהקמת רשת סמינרי בית יעקב לבנות, אשר הטמיעו בבנות החרדיות את אידיאל ההתמסרות ללימוד התורה כערך עליון והציבו להן בתור ייעוד את הנישואין לבן ישיבה המבקש להמשיך לימודיו בכולל ותמיכה בו באמצעות נשיאה בעול הפרנסה לבדן. כך, למעשה, העבירה "חברת הלומדים" את עול הפרנסה אל כתפי הנשים. ההתמסרות לערך זה השפיעה על כל תחומי החיים בקהילה החרדית, קראה תיגר על ערכיה ואורחות חייה של

החברה הציונית חילונית בישראל והציבה תרבות-נגד המושתתת על חזון, אידיאלים ופרקטיקות שונים בתכלית (פרידמן, 1991).

אתוס מכונן נוסף בחברה החרדית היא תודעת האיום. החברה החרדית, החל מהמאה ה-19 ועד לשואה, חיה בתודעה מתמדת של איום קיומי נוכח תהליכים שקרו בחברה היהודית באירופה, בהם התחזקות תנועת ההשכלה ותנועות קומוניסטיות, עזיבה של יהודים אורתודוקסים רבים את אורח החיים הדתי והקמת זרמים נוספים ביהדות, התפרקות החברה המסורתית, סוציאליזם ואנרכיזם והקמת התנועה הציונית. שואת העם היהודי החריבה את הקהילות היהודיות באירופה, את עולם התורה העשיר שהתקיים במזרח אירופה ופגעה פגיעה אנושה, פסיכולוגית, תיאולוגית, דמוגרפית וחברתית בחברה היהודית האורתודוקסית. לפיכך, עם קום מדינת ישראל, תודעת האיום הקיומי בחברה החרדית רק החריפה, כאשר אליה נוסף אתוס מכונן של שיקום, הישרדות והתגוננות נוכח החילוניות והמודרניזציה. אתוס זה נבע הן מהחשש מהמדינה הציונית החילונית והן מתחושת החירום שלאחר השמדת עולם התורה במזרח אירופה. הדבר תרם לתפיסת החברה החרדית את עצמה כשומרת הגחלת האחרונה, כנציגה היחידה של היהדות המסורתית "האותנטית" וה"אמיתית" בחברה היהודית בעת החדשה, וכמי שצריכה לעמוד כחומה בצורה ולמנוע בכל מחיר פגיעה בעולם התורה על ידי החילוניות. אתוס זה, של הישרדות נוכח אויב המאיים לכולם, נמצא בתודעה הקולקטיבית של הפרטים בחברה החרדית ונוכח בה כל העת (קפלן ושתדלר, 2012). כך, למעשה, נוצרה "תרבות המובלעת" - מונח מרכזי בספרות התיאורטית המתאר חברה ותרבות מתגוננת ומסתגרת, המתקיימת בתוך החברה הכללית ובהפרדה כמעט מוחלטת ממנה. רוב פעילות הגומלין של חברי המובלעת היא בינם לבין עצמם, כאשר הקבוצה דורשת נאמנות ומספקת לפרט סולידריות ואיכויות חשובות נוספות. השמירה על נורמות ההתנהגות ב"מובלעת" היא קפדנית מאד, בשל חומרת הסכנה שמציב העולם החיצוני, כאשר קפדנות זו כוללת גם התנגדות לחידושים (סיון, 1991). על פי קפלן ושתדלר (2012), תודעה מתגוננת זו הינה משותפת גם לתרבויות מובלעת דתיות אחרות והיא מסייעת להגדיר מי נמצא מחוץ לתחומי ה"מובלעת" ומי בתוכה.

לסיכום, מאז הקמת המדינה ועד סוף שנות ה-70, עסקה החברה החרדית בישראל בשיקום עולם התורה ובהישרדותה כקבוצה, כ"הוראת שעה" הדורשת התגייסות טוטאלית. במסגרת זאת, הוקמו ישיבות רבות, שוקמו חצרות חסידיות ו"חברת הלומדים" התבססה והתרחבה. החברה החרדית הצליחה לשקם עצמה בשנים אלה מבחינות רבות ובעיקר מבחינה חינוכית ומוסדית, לא מעט בזכות תמיכה ומימון ממלכתיים. חשוב לציין כי בשנים אלה, לחברה החרדית לא היתה כמעט נוכחות על המפה הפוליטית, מאחר והיא היתה עסוקה בשיקום ובהישרדות.

תמורות בחברה החרדית ב-30 השנים האחרונות

המפץ הגדול של "חברת הלומדים" ושינוי המגמה בחברה החרדית הגיע בסוף שנות ה-70, עם המהפך הפוליטי ועליית הימין לשלטון בישראל. כחלק מההסכם הקואליציוני הוסכם, בין היתר, כי תבוטל מכסת הלומדים המקבלים פטור מחובת שירות צבאי וכי המדינה תשתתף בתקצוב הישיבות והכוללים. למעשה, מהפך פוליטי זה סימן את חזרתם של החרדים לזירה הפוליטית הישראלית. בשנות ה-80 וה-90 המשיכה התבססותה והתרחבותה של החברה החרדית, כאשר

החרדים החלו מתערים יותר ויותר בשיח הציבורי והתקשורתי ומעורבים יותר פוליטית וחברתית. ניתן לומר כי החברה החרדית החל משנות ה-80 אינה עוסקת עוד במאבקי הישרדות והתגוננות – היא השתקמה ושיקמה את עולם התורה, ביססה את מערכת החינוך החרדית, הקימה לתחיה חצרות חסידיות שנחרבו בשואה, השיגה גידול דמוגרפי משמעותי ונכנסה בצורה משמעותית לפוליטיקה הישראלית - וזאת על אף שהרטוריקה נותרה רטוריקה של תודעת איום (קפלן ושותדלר, 2012).

החל מתחילת שנות ה-2000, בהשפעת גידול דמוגרפי ניכר, החמרה במצבה הכלכלי של החברה החרדית עקב מדיניותה של הממשלה בקיצוץ קצבאות הילדים והתמיכות לשיבות וכן רצון של חלק מהחרדים להשתלב בחברה הישראלית, ניתן להבחין בתמורות של ממש בחברה החרדית (זיכרמן וכהנר, 2012). הגידול הדמוגרפי הניכר בחברה החרדית הביא להתפתחות דפוסי מנהיגות וסמכות חלופיים, להקמת מוסדות חינוך שמשרתים אוכלוסיות שונות ומגוונות, להתפרסות גיאוגרפית מרשימה ודפוסי התיישבות חדשים ולשינויים בתחומי התעסוקה, הצריכה ותרבות הפנאי. כמו כן, ניכרים מהלכי השתלבות מצד החברה החרדית בחברה הכללית ורצון להגביר נוכחות ופעילות בחברה הישראלית, המתקיימים לצד היבדלות ורטוריקה חריפה של התנגדות מצד ההנהגה החרדית (קפלן ושותדלר, 2012). גם ההשתלבות של החברה החרדית בעולם התעסוקה נמצאת במגמת עליה, בייחוד בכל הנוגע לנשים חרדיות (גלבוע, 2014; ליוש, 2014). בנוסף, כניסתו של האינטרנט לבתים אף היא השפיעה בכך שהביאה את התרבות המערבית לבתים חרדיים רבים וסדקה את חומות הבדלנות ואת ההיסמכות על הרבנים ודעת התורה כמקור סמכות בלעדי (נריה בן שחר, 2008). כמו כן, ניתן כיום לזהות קבוצות בחברה החרדית המקיימות ממשקים רבים יותר עם החברה הישראלית, בהשוואה לעבר, ומכונים לעיתים בשם "חרדים מודרניים" (זיכרמן וכהנר, 2012) ובכינויים דומים.

נכון לשנת 2014, מונה החברה החרדית בישראל קרוב למיליון איש וצומחת בקצב של 5-6% בשנה (זיכרמן, 2014). את החברה החרדית נהוג לחלק לשלוש קבוצות עיקריות: חסידים, ליטאים וספרדים, בחלוקה כמעט שווה, כאשר הזרם הליטאי נחשב לאליטה החרדית. לצד זרמים עיקריים אלה, ישנן גם קבוצות קיצוניות אנטי ציוניות (כדוגמת ה"נטורי קרתא" וה"סיקריקים"), אך מספרן זניח. כל החרדים רואים בלימוד התורה אידיאל מקודש, כולל החרדים ה"מודרניים", אשר לא תמיד משתייכים לקבוצה אחת מבין השלוש העיקריות, אולם הם בוגרי מוסדות החינוך החרדיים ומחשיבים עצמם חרדים. החרדיות המודרנית למעשה דומה לחרדיות הקיימת כיום בצפון אמריקה ובמערב אירופה (זיכרמן, 2014), כאשר הרקע לצמיחתה בישראל החל בתחילת שנות ה-2000 על רקע התפוגגות תחושת החירום וההישרדות בחברה החרדית והתחושה שכבר אין הכרח קיומי להצטרף לחברת הלומדים ולהישאר בה בכל מחיר. למרות האמור, לימוד התורה הוא ערך עליון, גם בקרב אותם חרדים מודרניים, שאינם לוקחים חלק פעיל ב"חברת הלומדים" ואשר מקיימים דיאלוג יום-יומי עם הישראליות החילונית. הם צורכים תקשורת חרדית וגם תקשורת חילונית, לרובם יש השכלה אקדמית ובהתאם רמת ההשתכרות שלהם גבוהה יותר מאשר יתר החרדים שאינם משכילים ושאיןם עובדים (זיכרמן וכהנר, 2012).

כיום, ניתן לומר כי בחברה החרדית פועלים שני כוחות מנוגדים: האחד נוקט הקצנה אידיאולוגית והלכתית ומנסה להתבצר ולהתכנס כהתגוננות אל מול חדירת הטכנולוגיה, הערכים המודרניים

והקולות הקוראים להשתלבות בחברה הישראלית, ואילו השני מבקש לפרוץ את החומות ולהשתלב בחברה ובכלכלה הישראלית (זיכרמן, 2014).

נשים בחברה החרדית

הנשים החרדיות נישאות בדרך כלל באמצעות שידוך וגיל הנישואין הממוצע שלהן הוא 20 (פרידמן, 1999). הן סובלות מהדרה מגדרית כפולה, מאחר והן משתייכות לשתי קבוצות מיעוט: נשים בישראל והחברה החרדית (נריה בן-שחר, 2008).

הספרות המחקרית מתייחסת יותר ויותר לתפקידן של הנשים בתמורות ותהליכי השינוי העוברים בשנים האחרונות על החברה החרדית בישראל (ליוש, 2014). מתוקף היותן מפרנסות עיקריות במשפחות חרדיות רבות, הן משכילות יותר ועובדות לעיתים במקומות תעסוקה חילוניים, כך שהן מקיימות אינטראקציה עם העולם החילוני. הדבר מוביל לתהליכי שינוי הן בתוך המשפחה החרדית פנימה והן בחברה החרדית ככלל.

מבחינה היסטורית, נשים חרדיות בתחילת המאה הקודמת לא זכו להשכלה פורמלית כלל. התפנית החלה עם הקמת רשת בתי ספר "בית יעקב" על ידי שרה שנירר באירופה במאה הקודמת. שרה שנירר, דמות נערצת בחברה החרדית, ביקשה לעצור את נהירתן הגדולה של הבנות היהודיות בפולין אל תנועות חילוניות ובראשן התנועה הציונית, ולהעמיק את הקשר שלהן אל היהדות. יוזמתה נתקלה בהתנגדות מצד יהודים מתבוללים ומצד קבוצות אולטרה-אורתודוקסיות, אך היא זכתה לתמיכת גדולי הדור של התקופה (האדמו"ר מבעלז, האדמו"ר מגור והחפץ חיים). וכך, בית הספר הראשון לבנות של בית יעקב נפתח ב-1917 בקראקוב, כאשר הדגש הושם על עיצוב דמותה הרוחנית של ה"אם בישראל". מוסדות בית יעקב החלו נפתחים בכל רחבי מזרח אירופה, עד כי ב-1937 מנתה הרשת כ-250 בתי ספר ובהם 38,000 תלמידות. סמינר בית יעקב הראשון בארץ ישראל הוקם בתל אביב בשנת 1936 (שאול, 2012). למפעל חינוכי זה, אשר התמקד בחינוך בנות, הייתה השפעה מכרעת על שיקום ועיצוב החברה החרדית לאחר השואה ובזמן הקמת מדינת ישראל, כאשר כינונו מחדש של עולם התורה וכינון חברת הלומדים היווה "הוראת שעה", אשר דרשה התגייסות טוטלית מכל הפרטים בחברה החרדית.

רעיון "חברת הלומדים" הושרש היטב בקרב בנות הסמינרים, שהחלו מוקמים כמעט בכל רחבי הארץ לאחר הקמת מדינת ישראל. החינוך בסמינרי בית יעקב עיצב את אישיותן של הנשים החרדיות ונטע בליבן את השאיפה והאידיאה להינשא לגבר לומד תורה, כאשר הן מסייעות לו בכך שנטלות על עצמן מרצון את עול הפרנסה. הסמינרים הכשירו את הבנות החרדיות בעיקר לתפקידי הוראה, אולם עם השנים פחת הצורך במורות ובוגרות הסמינרים מצאו עצמן ללא מקור פרנסה. בעקבות זאת, החלו סמינרי בית יעקב לפתוח מסלולי הכשרה נוספים, בתחומים כמו הנהלת חשבונות, עיצוב גרפי, הנדסת תוכנה ועוד (זיכרמן, 2014).

אחוז החרדיות העובדות, נכון לשנת 2013, עמד על 68%, לעומת 79% בקרב נשים יהודיות שאינן חרדיות (מזרחי-סימון, 2015). עם זאת, ראוי לציין כי שכון של נשים אלה נמוך יחסית בשל כשל בתחומי ההשמה – למעלה מ-60% מהנשים החרדיות עוסקות בחינוך והתחום הפך רווי (זיכרמן, 2014). הדעה הרווחת היא כי גם נשים חרדיות שאינן מועסקות בתחומי ההוראה מנוצלות

ומופלות בהיבטי שכר (גלבוע, 2014). כמו כן, חרדיות רבות סבורות שתחומי עיסוק מסוימים, כדוגמת עריכת דין, אינם מתאימים לנשים חרדיות, משום שהם מזוהים עם דימוי גברי או עם חוסר צניעות, והן נרתעות מעיסוק בתחומי עיסוק "לא מקובלים" אלה.

עמדת המפרנסת העיקרית והצורך לתור אחר עיסוקים מתגמלים יותר מבחינה כספית, הביאו להתפתחות ערוצי השכלה חדשים וחשפו נשים חרדיות ללימודים אקדמיים. בנוסף, נשים חרדיות רבות החלו לעבוד במסגרות מחוץ לקהילה החרדית. תהליך זה השפיע גם על חלוקת התפקידים המגדרית המסורתית במשפחה ויצר תהליך של אקדמיזציה בחברה החרדית, כאשר הנשים מהוות סוכנות שינוי בתחום (גלבוע, 2014). מחקרה של ליוש (2014) אף מגדיר זאת כ"מחתרת אקדמית" – מאחר ומהפכה זו מתרחשת מתחת לפני השטח, כאשר החברה החרדית מנסה מצדה להגביל נשים אלה ולפקח פיקוח הדוק על תחומי השכלתן. רכישת ההשכלה יוצרת בקרב נשים אלה חוויה של שינוי אישי, העצמה, העשרה אישית וכן תחושת מסוגלות עצמית (Parsons 1989).

יתר על כן, יציאת הנשים החרדיות לעבודה שינתה גם את חלוקת התפקידים במשפחה החרדית. החלוקה החדשה חיזקה אצל חלק מהנשים החרדיות את הביטחון העצמי והעצימה את מעמדן גם בתוככי הבית. חוויית הכוח מושלכת גם על תחומים נוספים, כמו התחום הכלכלי (ליוש, 2014; שלג, 2000). למרות שהוא מוצג כאילו, נשים חרדיות רבות רואות בעולם התעסוקה הזדמנות לצאת מהבית, להתפתח ואף ליהנות (ליוש, 2014). בניגוד לעולם המערבי, חלוקת התפקידים שהשתנתה לא נתפסת במונחים של זכויות ושוויון, אלא כתוצאה טבעית של מצב נתון שהוביל למציאות הזו. לפיכך, הנשים החרדיות לא חוות את יציאתן לעבודה כהישג פמיניסטי (ליוש, 2014). יתר על כן, שאיפה להישגיות ופיתוח קריירה עלולה ליצור דיסוננס בין החינוך המגדרי המסורתי בחברה החרדית, לפיו האישה היא "עזר כנגדו", לבין המציאות בה משתנה דה פקטו חלוקת התפקידים בבית החרדי (כאשר הגברים אוספים את הילדים ממסגרות החינוך, מכינים ארוחות צהרים וכו') והאישה מפתחת תפיסות יותר מודרניות. כמו כן, החשיפה של נשים אלה לנומרות החיים המערביים, גורמת להתנגשות בין אינטרסים שונים ולהתמודדות עם כפל זהויות וכפל נאמנויות (ליוש, 2014). למרות האמור, נראה שמציאות זו בכל זאת מעצימה את האישה החרדית וקשה יותר לדחוק אותה אל שולי החברה, למרות שמדובר בחברה פטריארכלית. יתרה מזאת, ניתן לראות בחלק מהנשים החרדיות היוצאות לעבודה מחוץ לבית ובוודאי בסביבה חילונית, כסוכנות שינוי פוטנציאליות העשויות להביא לעיצוב מחדש של המבנה המשפחתי והקהילתי החרדי (גלבוע, 2014).

למרות האמור, בספירה הציבורית, מעמדן של נשים חרדיות לא השתנה, ומתקיימות הפרדה מגדרית והדרה חריפה. הדרת הנשים מתרחשת בכל הנוגע לתפקידים ציבוריים ופומביים, כאשר הדוגמא המובהקת ביותר היא פוליטיקה שנתפסת כתחום גברי בלבד. הנשים אף מודרות מהפרהסיא החרדית, הן בשל כללים הלכתיים והן בשל פרקטיקות תרבותיות. כך למשל אפשר לציין את האיסור על נשים להחזיק ברישיון נהיגה בחסידות גור, החסידות הגדולה בארץ, או את האיסור הגורף על פרסום תמונות נשים וילדות בכלי תקשורת חרדיים. היבט נוסף של ההדרה הינו ההפרדה המגדרית ברשות הרבים החרדית שמקורה בקוד צניעותי מחמיר ואשר הולכת ומתרחבת בשנים האחרונות (זיכרמן, 2014).

לאור השינויים שתוארו לעיל במעמד ותפקיד האישה החרדית בשנים האחרונות, וכן בעקבות התערותן של נשים חרדיות בחברה הכללית החילונית, ניתן לאחרונה להבחין בהתעוררות פמיניסטית גם במגזר החרדי. כך, למשל, לאחרונה פתחו נשים חרדיות במאבק לשילוב נשים ברשימות החרדיות לכנסת במסגרת קמפיין "לא נבחרות- לא בוחרות" ערב הבחירות לכנסת ה-20; הוקמה מפלגת נשים חרדיות אשר התמודדה בבחירות לכנסת ה-20 ונשים חרדיות התמודדו בפריימריז לבחירות לשלטון המקומי במספר יישובים. מדובר אמנם בסנוניות ראשונות לתופעה, אך ניתן לראות בהן כמבשרות שינוי שעתיד להגיע. יש לציין כי ההנהגה החרדית נלחמת בתופעה זו עד חורמה והופכת את מאבקן של הנשים הפמיניסטיות החרדיות לקשה עוד יותר. כחלק מתהליך זה, חשוב לציין את נוכחותן הגוברת של נשות קריירה ופובליציסטיות חרדיות, בעיקר באתרי החדשות האינטרנטיים (שכן העיתונות המודפסת החרדית נותרה ברובה שמרנית מאוד).

לסיכום, חוקרים רבים סבורים כי השפעת הנשים על קליטתם של מאפיינים מודרניים בחברה החרדית הופכת אותן לסוכנות שינוי פוטנציאליות (בן חיים, 2006). החומה הבצורה שהקיפה את החברה החרדית ויצרה "מובלעת" תרבותית מתחילה להיסדק, בייחוד לאחר חדירת האינטרנט וערכים מודרניים, והיא חשופה יותר להשפעות חיצוניות. המציאות החדשה יוצרת יותר פלורליזם ומחוללת שינוי בנושאים כמו היררכיה, פטריארכיה, משמעת והסתגרות (Barzilai-Nahon and Barzilai, 2005). ואכן, ממחקרה של ליוש (2014) עולה כי נשים חרדיות רבות תופסות עצמן כמייצגות של תהליך שינוי והן תומכות באימוץ חידושים מסוימים לשיפור איכות חייהן וחיי הקהילה בכלל. ואולם חוקרים אחרים חלוקים על טענה זו וסבורים כי על אף השינויים הרבים בתפקיד האישה החרדית בבית, הן עדיין גורם שמרני ואינן מהוות סוכנות שינוי לאור מעמדן בקהילה ובספירה הציבורית, אשר נותר נמוך (פרידמן, 1991).

ב. תקשורת ותקשורת חרדית

על מנת להבין את האתגרים עמם מתמודדות העיתונאיות החרדיות, נשוא מחקר זה, יש להכיר תחילה את עולם התקשורת בכלל ועולם התקשורת החרדי בפרט, כמו גם את ייצוגי הנשים בתקשורת זו.

תקשורת ההמונים, ובעיקר העיתונות המודפסת, כמו אמצעי תקשורת אחרים, ממלאת שורה של תפקידים חברתיים. לאסוול (1948) מנה שלושה תפקידים של תקשורת ההמונים: הראשון - סיקור הסביבה ואיסוף מידע חדשותי, כאשר באמצעות תפקיד זה ניתן לתמרן את דעת הקהל ולפקח עליה. השני - תיאור ופרשנות, כאשר התקשורת מסבירה ומפרשת אירועים שונים ובכך מציעה לציבור כיצד יש להבין אותם. השלישי - יצירת המשכיות תרבותית, לרבות חיזוק נורמות חברתיות קיימות. רייט (1959) מנה תפקיד נוסף – בידור להמונים, כאמצעי להפגת מתחים העלולים לערער את יציבות החברה.

על פי מסטרמן (1997), תקשורת המונים היא יוצרת חשובה של ידע חברתי. התקשורת מממשת את זכות הציבור לדעת ומשמשת כגוף המבקר ומרסן את מרכזי הכוח בחברה.

ניתן למנות מספר תיאוריות מרכזיות ביחס לתפקידי התקשורת והשפעתה על החברה. הראשונה היא אסכולת סדר היום (McCombs, 1981), הגורסת כי התקשורת מכתיבה לציבור על מה לחשוב אך לא כיצד לחשוב. כלומר, התקשורת אינה מסוגלת לשנות עמדות, אך היא מסוגלת לשנות תפיסות לגבי חשיבות הנושאים ובכך להכתיב סדר יום ציבורי. בתוך אסכולה זו, נמצא את תיאוריית המסגור (Goffman, 1974), לפיה התקשורת מפנה את הזרקור לאספקטים מסוימים באירוע אקטואלי ולא לאחרים ובכך היא ממסגרת את המציאות עבור הפרט. התיאוריה השנייה היא תיאוריית הבניית המציאות (Adoni & Mane, 1984), הגורסת כי התקשורת אינה אובייקטיבית והיא מבנה את המציאות כפי שהפרט תופס אותה: כל סיקור הוא בפועל נקיטת עמדה ועצם בחירת הנושא, הפרשנות, הרטוריקה והצילום הם בעלי משמעות בהבניית המציאות. התקשורת למעשה מעבירה לפרט מציאות מתווכת המשפיעה על תפיסת העולם שלו. התיאוריה השלישית היא אסכולת החברות (Moschis & Churchill, 1978), על פיה התקשורת היא סוכן חברות קבוע ומתמיד ולפיכך משפיעה על ערכים, נורמות ודפוסי התנהגות. התיאוריה הרביעית היא אסכולת ספירלת השתיקה (Noelle-Neumann, 1984), הגורסת כי התקשורת מציגה באופן מכוון דעה מסוימת כמקובלת במציאות, על אף שאין זה בהכרח נכון, על מנת להשפיע על דעת הקהל. ראוי לציין גם את התפישה הניאו-מרכסיסטית הרואה בהבניית המציאות על ידי התקשורת כחלק ממנגנון המחזק את האליטות בחברה (כספי, 1993).

מכל מקום, ישנה תמימות דעים בספרות כי לתקשורת תפקיד מרכזי בהבניית המציאות של קהלי היעד שלה, בגיבוש השקפת העולם שלהם וכן בקביעת סדר היום הציבורי.

תקשורת חרדית

כאמור, למרות ניסיונותיו של הציבור החרדי להסתגרות ולהיבדלות, חדרו אליו תופעות "מודרניות" מסוימות ובהן תקשורת ההמונים, ובייחוד העיתונות הכתובה - המדיה הנפוצה ביותר במגזר זה. למעשה, לתקשורת תפקיד חשוב בתמורות שהתרחשו בחברה החרדית בעשורים האחרונים ואשר תוארו בחלק הראשון של עבודה זו.

ככלל, החברה החרדית אינה צרכנית של התקשורת הכללית ה"חילונית". הפער הערכי בין החברה החילונית לחברה החרדית הרחיק את החרדים מערוצי התקשורת הממסדיים, מה שהוביל החל מאמצע שנות ה-80 למגמת עליה ברורה במספר העיתונים במגזר החרדי (קפלן, 2006; בליץ, 2003). העיתונות ה"הגמונית" הוותיקה במגזר החרדי כוללת בעיקר את היומונים הגדולים והמפלגתיים "יתד נאמן" (הפונה לזרם הליטאי והוא ביטאונה של מפלגת "דגל התורה") ו"המודיע" (הפונה לזרם החסידי והוא ביטאונה של "אגודת ישראל").

בשנים האחרונות חל מפנה דרמטי בכל הקשור לעיתונות החרדית. העילה המוצהרת היא היותה של העיתונות המסורתית הוותיקה ("יתד נאמן" ו"המודיע") "עיתונות מטעם", כלומר עיתונות מפלגתית. לאור טענה זו, החלו מספר יזמים במגזר החרדי מוציאים לאור שבועונים בלתי תלויים פוליטיים, בהם ניתן גם למתוח ביקורת על הפוליטיקאים החרדיים. כך, חדרו לזירת התקשורת החרדית שבועונים א-פוליטיים ומסחריים כ"משפחה" ו"בקהילה". בעוד היומונים המפלגתיים

עוסקים בעיקר במתן אינפורמציה חדשותית, הרי שהשבועונים הבלתי תלויים מציעים סוג אחר של עיתונות: תחקירים, חשיפות, מאבקים וביקורת על נציגי ציבור. עיתון "משפחה" אף מעודד בנושאים מסוימים שיח אלטרנטיבי לשיח ההגמוני (נריה בן-שחר, 2002). עם זאת, המניע הכלכלי הוא מרכזי במימון אותם עיתונים ולכן שיקולים כלכליים ופרסומיים לעיתים משפיעים על התוכן המתפרסם.

בחברה החרדית, העיתונות המודפסת היא אמצעי התקשורת הלגיטימי העיקרי. הרדיו והטלוויזיה החילוניים פסולים מכיוון שמייצגים טכנולוגיות מודרניות שהשפעתן הרסנית, לאור היעדר האפשרות לקיים פיקוח ושליטה הדוקים על התכנים, המסרים הבלתי ראויים המועברים בהם והתפיסה שהם מביאים לבזבז ושהחתת זמן. כיום, העיתונות החרדית כוללת יותר מ-30 עיתונים (כולל שבועונים, ירחונים וכו'), כאשר המאפיין הבולט של עיתונות זו הוא היותה אידיאולוגית במהותה ופועלת בתוך גבולות נוקשים. יודגש כי גם העיתונים המסחריים מקפידים שלא לחרוג מהמסגרת האידיאולוגית. ההיבט האידיאולוגי מתבטא בכך שאחת המשימות העיקריות של העיתונות החרדית היא חברות לערכי החברה (נריה בן-שחר, 2002) ולכן ישנה הקפדה יתרה על התכנים המתפרסמים, כאשר לכל העיתונים יש פיקוח דתי – ועדה רוחנית ו"מבקר" (בעל תפקיד במערכות העיתונים החרדיים שתפקידו בקרה על התכנים המובאים לפרסום) (מיכלסון, 1990).

הקפדה זו על התכנים מביאה לכך שבעיתונות החרדית, בעיקר זו הממסדית, ישנם נושאים שלא יסוקרו כליל: ספורט, בידור, אופנה, רכילות, סלבריטאים, מין, פלילים, סמים, אלימות ועוד. המבנה של העיתונים היומיים מאד ענייני ותכליתי: בדרך כלל 8-10 עמודים, המוקדשים ברובם לסיקור חדשותי או פוליטי. בחלק מהימים מתפרסמים מדורים מסוימים, כאשר בימי שלישי גם "המודיע" וגם "יתד נאמן" מוציאים לאור מהדורות רחבות יותר. מהדורות סוף השבוע מגוונות בהרבה, עם מספר עמודים רב יותר, מוסף מצורף העוסק בנושאים שסוקרו בתקשורת הכללית במהלך השבוע וכן עם מוסף תורני המוקש לנושאים תורניים אקטואליים, פרשת שבוע וכד' (קליגר, 2008).

לעיתונות החרדית מספר מאפיינים. יותר מכל היא מאופיינת בכך שהיא מדווחת על המציאות **האידיאלית** ולא על המציאות כפי שהיא באמת. כך, למשל, לעיתים נעשה "שיפוץ" של המציאות כדי להתאימה לאידיאל (כדוגמת הסרה מוחלטת של דמויות הנשים בתצלום השבעת הממשלה החדשה). בנוסף, העיתונות החרדית מהווה פעמים רבות שופר, הודעה מטעם ראשי הקהילה המחזיקה באותו עיתון. בשל היותה של העיתונות החרדית שופר של הקהילה, היא חלק בלתי נפרד מהפוליטיקה החרדית, כך שלעיתים קרובות, הגבול בין תקשורת ופוליטיקה מיטשטש. כמו כן, העיתונים נתפסים בחברה החרדית ככלי מחנך ולכן בכתבות או סיפורים המתפרסמים בעיתון כמעט תמיד יהיה מסר חינוכי והם יכתבו בהתאם. כאמור, לכל עיתון חרדי יש ועדה רוחנית ומבקר, שתפקידו לבצע צנזורה מוסרית והלכתית. כך, למעשה, התכנים הנכתבים בעיתונים החרדיים עוברים דרך מסגרת קפדנית המסירה תוכן הנתפס כבלתי ראוי, כמזיק או כמנוגד לערכי החברה החרדית. בנוסף, זהותם של הכותבים בעיתונים החרדיים היא לרוב גברית ובמידה ומדובר באישה – בחלק מהעיתונים המגדר שלה יטושטש על ידי שימוש בשם עט או ראשי תיבות שמה (קפלן, 2006).

ככלל, נראה כי העיתונים החרדיים אינם מונחים על ידי עיקרון חופש הביטוי ועיקרון זכות הציבור לדעת. הם מספקים מידע רק במסגרת הגבולות המותרים, כאשר יחסם לציבור הוא למעשה פטרנליסטי והם מפרסמים רק ידיעות שלא יפגעו בתומתו של הציבור החרדי, כפי שהם תופסים אותו. לכן, ישנם נושאים שלא ידווחו כלל וישנם נושאים שידווחו אך "שופצו" וישוכתבו. ישנם גם קודים בלתי כתובים שאף עיתון חרדי לא יפר – למשל, לא יערערו על עמדות היסוד החרדיות (פטור מגיוס לבחורי ישיבות והגדלת תקציבים למוסדות התורה למשל), לא ימתחו ביקורת על רבנים ולא יפרסמו תמונות נשים. העיתונים המסחריים שהחלו קמים בשנים האחרונות אינם מייצגים אף קבוצה פוליטית במגזר החרדי ולמרות שגם עליהם מוטלות מגבלות, יש בהם מן ההתקרבות לתקשורת ה"כללית" בתחום העיתונות (לוי, 1990).

מדיה תקשורתית ההולכת ותופסת נתח שוק גדול יותר, הן בחברה הכללית והן בחברה החרדית, הוא האינטרנט. האינטרנט חדר גם אל חברה החרדית (אם כי בעצימות נמוכה יותר) חרף התנגדות ההנהגה החרדית לאינטרנט, ולמעשה גרם לחומות המקיפות אותה להיות יותר ויותר שקופות. הסכנה באינטרנט, כפי שתופסים אותה מנהיגי החברה החרדית, טמונה במספר היבטים: ראשית, האינטרנט מנגיש את התרבות החילונית אל החרדי הממוצע וגורם לקריסת חומות הבדלנות בהן הקיפה עצמה החברה החרדית כל השנים כ"חיץ" בינה לבין הסובב אותה. שנית, האינטרנט מביא לחשיפה למידע וידע רב, לא מסונן או מפוקח, כמו גם חושף לפורומים שונים, חלקם בנושאים שהם טאבו בחברה החרדית. שלישית, נסדקת קונספציית דעת תורה מאחר והגולש החרדי חשוף למגוון דעות הלכתיות בכל סוגיה ומאחר ובזירה האינטרנטית, בחסות האנונימיות, הפרטים החרדים לא חוששים להשמיע ביקורת על המגזר החרדי, מנהיגיו ורבניו (זיכרמן, 2014).

ואכן, עולה כי אתרי האינטרנט החרדיים פורחים. מחקר מ-2012 מגלה כי כ-40% מהחרדים משתמשים באינטרנט בהיקף כלשהו (כהן, 2013). למעשה, בתוך עשור, מוטט האינטרנט את חומות ההגנה שבנתה החברה החרדית במשך יובל. אמנם נעשו צעדים כדי למזער את השפעת האינטרנט, כמו מתן היתר לאינטרנט מסונן בלבד ואיסור גורף להשתמש בטלפונים חכמים. אולם, אין לנתק בין השינויים מרחיקי הלכת הנוצרים כעת בחברה החרדית לבין חדירת האינטרנט בכלל וככלי תקשורת בפרט, ואין ספק כי תפקידו בתהליכי שינוי אלה מרכזי.

נשים בתקשורת

לייצוג נשים בתקשורת ישנה חשיבות כפולה: ראשית, הוא מצביע על ההזדמנויות של נשים להשתלב בתחום עיסוק זה. שנית, הוא משפיע על אופי הנראות של נשים במרחב ובשיח הציבורי. העיתונות היא בעלת השפעה ציבורית ניכרת ובכוחה לקבוע סדר יום ועל כן ייצוג הנשים בה הוא הכרחי ליצירת שיח מאוזן מגדרית (נעמ"ת, 2012).

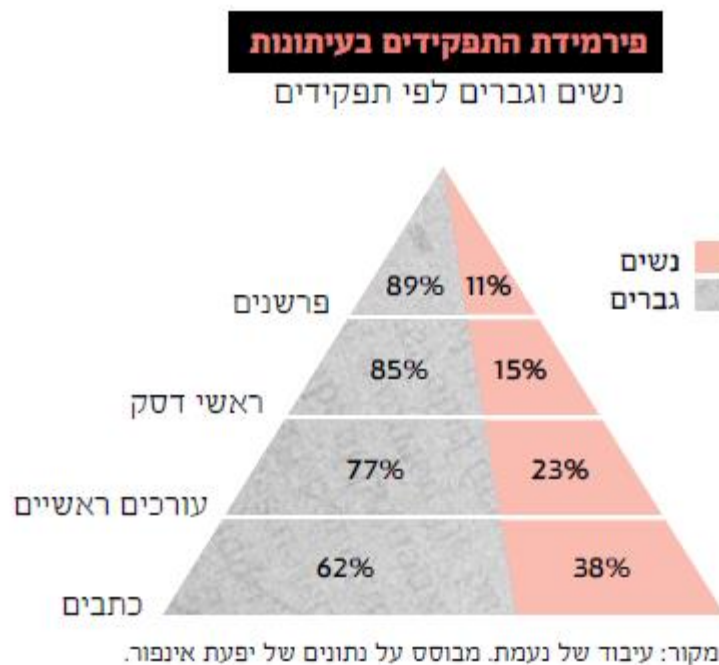
מבחינה היסטורית, שנים רבות היה מקצוע העיתונאות חסום בפני נשים, אשר החלו לעסוק בו בתקופת מלחמת העולם השנייה. תביעה משפטית נגד עיתונים בארה"ב בשנות ה-70 הביאה בסופו של דבר לשינוי ביחס לנשים במקצוע העיתונאות. גם בישראל נתפס המקצוע כמועדון גברי סגור עד לשנות ה-70 של המאה הקודמת, כאשר בעשורים האחרונים התרחש תהליך מואץ של כניסת נשים למקצוע, הקשור במגמה כללית של עליית שיעורי התעסוקה בקרב נשים וגם בשינויים

מבניים ייחודיים שהתרחשו בתחום העיתונות, כגון התרבות סוגי המדיה והתכנים העיתונאיים. כך, אם בשנת 1962 רק 7% מהעיתונאים היו נשים, הרי שבשנת 1980 עלה שיעורן ל-16% מכלל העיתונאים וב-1994 עלה שיעורן ל-34%. נכון ל-2012, עמד שיעורן של הנשים בעיתונות על קרוב ל-40% (נעמ"ת, 2012). נתונים אלה מצביעים על מגמת עליה ברורה בכניסת נשים למקצוע העיתונאות. ניתן לומר כי נכון להיום, תחום העיתונאות עדיין מאופיין ברוב גברי, אולם שיעור הנשים במקצוע הינו משמעותי ולמעשה התחום עבר תהליך פמיניזציה – חדירה משמעותית של נשים למקצועות שנשלטו בעבר על ידי גברים. תהליך פמיניזציה של מקצוע כרוך בדרך כלל בתהליך מקביל של כרסום ביוקרה ובשכר, מה שאכן קרה גם במקרה של עיתונאות (לימור וכספי, 1994).

לצד העיתונות הכללית, התפתחה גם עיתונות ייעודית לנשים במאות ה-18 וה-19 בבריטניה ובארה"ב. המחקר הפמיניסטי ביקר במשך השנים את האופן שבו עיתוני הנשים מבנים ומשעתקים זהויות מגדריות. הטענה היתה שהם מציגים תפיסה סטראוטיפית צרה ומשפילה של נשים ומהווים מנגנון אידאולוגי שמנתב נשים לעולם הביתי כחלק ממנגנון של שליטה ודיכוי פטריארכליים (Tuchman, 1978). בראשית שנות השמונים חלה התפתחות חשובה ביחסו של המחקר הפמיניסטי לעיתוני הנשים והחלה מופיעה גישה מחקרית המדגישה את ריבוי הקולות והגרסאות בעיתוני הנשים (לחובר, 2011). כמו כן, העיתונים הללו החלו נתפסים לא רק כמפיצי אידאולוגיה דכאנית כלפי נשים, כי אם גם זירה למאבק ולמשא ומתן פוליטיים בין אינטרסים של שליטה (Gill, 2007; Gough-Yates, 2003).

על אף הפמיניזציה שעבר מקצוע העיתונאות בישראל, המחקרים מעלים כי נשים מגיעות באופן משמעותי פחות מגברים לתפקידי מפתח וניהול בכלי התקשורת (בליץ, 2003) וכי נשים מכהנות בדרך כלל בתפקידים זוטרים. נשים חוות אפליה בקידום, מה שמתבטא בכך שתפקידי עריכה וניהול נותרו מעוזים גבריים. כמו כן, ישנו פער מובהק בשכר בין נשים וגברים בתחום התקשורת (בליץ, 2003). בנוסף, רוב העיתונאיות מסקרות נושאים הנחשבים "רכים" ו"נשיים" (חינוך, משפחה, רווחה, אופנה וכד'), על אף פריצתן של נשים גם לתחומי סיקור הנחשבים "גבריים" יותר (פוליטיקה, צבא, כלכלה ופובליציסטיקה). ההפרדה המגדרית בתחומי הסיקור עשויה לנבוע ממספר סיבות: ראשית, מאחר ונשים עדיין נושאות בעיקר האחריות על הטיפול בילדים, ייתכן שהן יתקלו בקושי לסקר תחומים הדורשים לוח-זמנים תובעני, מידי ובלתי צפוי. שנית, נשים וגברים נתפסים על ידי מערכות העיתונים (והחברה כולה) כבעלי מומחיות והבנה בתחומי עניין שונים, מה שמשמר ומשעתק את ההיררכיה הקיימת ומונע מנשים להתקדם. אם כן, נמצא כי נשים בתקשורת מועסקות בתפקידים פחות יוקרתיים, מה שמגביל את אפשרויות הקידום שלהן, כמו גם את שכרן. אמנם ישנן מגישות חדשות במדיה המשודרת, אולם בדרך כלל הפאנלים באולפני הטלוויזיה יהיו מורכבים מפרשנים גברים ובייחוד בנושאים פוליטיים, מדיניים או צבאיים. בנוסף, בישראל, ביחס לעולם, שיעור מגישות החדשות הוא נמוך. כך, למשל, ב-2010, שיעור מגישות החדשות ברדיו בישראל עמד על 34% לעומת ממוצע עולמי של 49%. נתון חשוב נוסף מצביע על כך ש-90% מהמרואיינים בתכניות אקטואליה הם גברים (הכנסת, דיוני הוועדה לקידום מעמד האישה, 2013) ורק כ-14% מהמרואיינים בתכניות הרדיו הן נשים. לביא (2001) מצאה במחקרה כי על כל שמונה מרואיינות-פרשניות, רואיינו 177 גברים. על כל 139 גברים

שרואיינו 'מתוקף תפקידם', ראיין הרדיו שלוש נשים בלבד. בנוסף, בבואנו לבדוק באילו נושאים נשים אלה מוזמנות להתראיין ובאילו נושאים הן מודרות לחלוטין, מגלים תמונה עגומה. 19.1% מהמראיינות הגיעו לחדשות כקורבנות פשע, אסון או תאונה, בעוד שבקרב הגברים, רק 0.7% מהמראיינים הגיעו תחת "הגדרה" זו (לביא, 2000). לאור כל זאת, ניתן בהחלט לומר שנשים מיוצגות פחות בתקשורת הישראלית וכי "תקרת הזכוכית", שהיא תחום החדשות והאקטואליה וכן תפקידי ניהול בכלי התקשורת, עדיין לא נפרצה. כמו כן, ניתן לומר שכניסתן של נשים למקצוע העיתונות לא ערערה את החלוקה המגדרית המסורתית של עיסוקים, תפקידים, דרגות ותגמולים בתוך המקצוע (נעמ"ת, 2012). כך, בעוד שנשים מהוות כ-38% מכלל העיתונאים, שיעורן בקרב העורכים הראשיים יורד ל-23% והוא ממשיך ויורד ל-15% מראשי הדסק ול-11% מהפרשנים. בתרשים להלן (נעמ"ת, 2012) ניתן לראות כיצד שיעורן של הנשים הולך ופוחת ככל שמתקרבים לראש הפירמידה.

נשים חרדיות בתקשורת

בתקשורת החרדית, מצבן של נשים חרדיות אפילו עוד יותר מורכב בהשוואה למצבן של נשים בתקשורת הכללית. כניסתן של נשים חרדיות למקצוע העיתונות החלה למעשה רק בעשרים השנים האחרונות (ויש רבים הטוענים שמאוחר מכך), כך שמדובר במקצוע שעדיין נתפס כ"גברי" בחברה החרדית. כמו כן, ברי כי בחברה פטריארכלית ושמרנית כמו החברה החרדית, בראש הפירמידה ימצאו עוד פחות נשים מאשר בהשוואה לתקשורת הכללית. כך, למשל, מספר הנשים החרדיות המשמשות כעורכות ראשיות הוא זעום והן לרוב יערכו מוספי ועיתוני נשים. כמו כן, סיקור נושאים "רכים" עוד יותר נפוץ ומקובל כעיסוק עיתונאי לנשים במערכות העיתונות החרדיים, בהשוואה למדיה הכללית, בעוד שקשה מאד למצוא עיתונאיות חרדיות המסקרות את התחום הפוליטי. בנוסף, בעיתונים חרדיים רבים נכתבים שמותיהן של העיתונאיות בראשי תיבות

או בשמות עט, מה שמביא לטשטוש המגדר שלהן ובכך לפגיעה במעמדן המקצועי. לכך יש להוסיף את האיסור הגורף על פרסום תמונות נשים בעיתונים החרדיים. ככלל, ניתן לומר שבעיתונות החרדית נשים זוכות לייצוג מועט, אם בכלל, וגם כשישנו ייצוג כלשהו – הוא באופן בלעדי כמעט רק בתחומים המיוחסים מסורתית לנשים.

עבודה זו מבוססת על ההנחה שלטקסטים בכלי התקשורת תפקיד חשוב בהבניית המציאות של הקורא (Schudson, 2001) ובייחוד בחברה החרדית, בה העיתונות הכתובה היא סוכנת חברות מרכזית וכמעט בלעדית לאור האיסור על שימוש במדיות תקשורתיות אחרות (טלוויזיה, אינטרנט).

ג. הבניית זהות

על מנת להתחקות אחר תהליך הבניית הזהות של עיתונאיות חרדיות כנשים הנמצאות בעמדות כוח והשפעה על עיצוב דעת קהל, מחד, ופועלות בחברה פונדמנטליסטית ובכלי תקשורת שמרניים ומסורתיים, מאידך, יתמקד תת פרק זה בספרות הנוגעת לתהליכי הבניית זהות בכלל וזהות מגדרית בפרט. תהליך הבניית זהות זה מושפע גם מהיותן של העיתונאיות מיעוט כפול: מיעוט בתקשורת הכללית בשל חרדותן ומיעוט בחברה החרדית בשל מקצוען השונה והבלתי שגרתי.

תהליך גיבוש הזהות מהווה חלק מהותי ומכונן באישיותו של האדם ומושפע מתהליכים פסיכולוגיים, ביולוגיים, תרבותיים וחברתיים כאחד (Hall, 1996; Collinson, 2003). גיבוש הזהות החברתית כולל שיוך לקטגוריות מסוימות כגזע, מעמד, מגדר ותפקידים מקצועיים, כאשר האדם מפנים במהלך חייו את ציפיות החברה באשר להתנהגות הרצויה המתאימה לכל קטגוריה ושיוך חברתי ופועל על פיה (Brewer, 1991). במחקר הסוציולוגי, נושא הזהות, על אף היותו חדש יחסית, תופס מקום נכבד כיוון שמשקל רב בהבניית הזהות מיוחס למפגש וליחסי הגומלין עם האחר, ובכלל זה עם החברה, כאמצעי להגדרה עצמית (Hall, 1996).

הגישה הנרטיבית להבניית זהות גורסת כי זהות אינה קבועה, אלא משתנה ומתעצבת לאורך החיים ובהתאם לתרבות ולנסיבות ספציפיות, כאשר הפרט מנסה לברר כל הזמן מיהו וליצור לעצמו סיפור, נרטיב קוהרנטי המחובר לעבר ולעתיד. לפי גישה זו, הבניית הזהות היא תמיד תהליך חברתי הקשור ליחסי הפרט וסביבתו (Belova, 2010; Ellis and Ybema, 2010). לכן, לצד הזהות העצמית המתגבשת באמצעות השפעות מבניות ותרבותיות, קיימות זהויות חברתיות שונות לאדם המתעצבות בהתאם לתפקיד החברתי, מעמד, סטאטוס ומגדר. זהות חברתית היא תוצר של תהליך יצירה, החלפה, שימור או חיזוק של הבניות זהות מסוימות, כאשר בסופו של התהליך מתפתחת אצל הפרט תחושת קוהרנטיות וייחודיות כלפי זהותו (Sveningsson & Alvesson, 2003).

בשנים האחרונות החלו חוקרי זהות להתמקד בתהליך "עבודת הזהות" (Identity Work) במטרה להדגיש את המרכיב הדינמי וההדדי של תהליכי גיבוש זהות ולא רק כזהות מוכתבת וקבועה

מראש. סווינגסון ואלבסון (2003) הגדירו את עבודת הזהות כמכלול התהליכים והפעולות האקטיביות אותם מבצע הפרט על מנת לבנות תחושת זהות שונה או זהות דינמית ומשתנה. עבודת הזהות נעשית כתוצאה מהאינטראקציה בין העצמי ובין האחרים והיא למעשה מתארת את הדינמיקה של השינויים בזהות. עבודה זו תנסה להתחקות אחר תהליכי עבודת הזהות אותם מבצעות העיתונאיות החרדיות לאור הניגודים והקונפליקטים בהם הן נתקלות בעבודתן. באופן ספציפי יותר, העבודה בוחנת כיצד מובנית הזהות של הנשים הללו בהצטלבות של מספר זהויות: מגדרית, דתית, מקצועית ומעמדית. על פי תיאוריית "הצטלבות מיקומי שוליים" (intersectionality), הבניית זהות מתרחשת בהצטלבות בין זהויות מודרות שונות כמו: מגדר, מעמד, אתניות, גיל וזהות מינית. הצטלבות צירים זו יוצרת זהות ייחודית המבוססת על מצבי השוליות הייחודיים והמורכבים (Collins, 1995). העיתונאיות החרדיות שבמוקד מחקר זה מבצעות עבודת זהות ייחודית בעקבות הצטלבות מיקומי השוליים – הן נשים, המשתייכות לקבוצת מיעוט מסורתית ותרבותית המאופיינת, בין השאר, בעוני (אנדבלד, מ. ואח', 2013), והן עוסקות בתחום התקשורת.

התיאוריות הפמיניסטיות מציעות ניתוח הכולל הבניית זהות בעלת שייכויות רבות עבור נשים שחויית חייהן ייחודית ולא מיוצגת בזרם המרכזי של הפמיניזם. ההצלבה בין צירי הכוח השונים ובחינת ההשפעה של כל אחד מהם, מאפשרת מבט רחב על תהליך הבניית הזהות של נשים ומסייע בחשיפת מכלול הזהויות החברתיות של האישה, המשפיעות על חוויותיה ותפישותיה. המחקר בישראל אימץ את תיאוריית מיקומי השוליים עבור נשים מקבוצות שוליים שונות – נשים מזרחיות, ערביות, פלשתינאיות ועוד (מוצפי-האלר, 2007).

תחום נוסף הרלוונטי לעבודת הזהות אותה מבצעות העיתונאיות החרדיות הוא תחום הבניית הזהות בארגונים, לפיה הפרט מגבש את זהותו בהתאם לתפקיד ולשיוך הארגוני שלו וכן בהתאם לתפקידים מגדריים וחברתיים אותם הוא נושא עוד טרם כניסתו לארגון (Pratt, 1998). על פי אלבסון ווילמוט (2002), הארגון מנסה לשלוט על ולהסדיר את תהליך הבניית הזהות המקצועית של העובד, כך שזהות זו תהלוט את מטרות ויעדי הארגון. הם מתארים במחקרם את הפרקטיקות החברתיות המכוננות בהן נוקטים ארגונים על מנת להשיג את אותה "הסדרת זהות" ושליטה או השפעה על תהליך הבניית הזהות של הפרט, כך שיעלה בקנה אחד עם מטרות ויעדי הארגון.

כמו כן, המבנה החברתי והתרבותי בארגונים יוצר עבור נשים אתגרים וחסמים מבניים רבים עמם הן צריכות להתמודד. האתגרים מתבטאים באופני הקידום, חלוקת השכר, היררכיה ובתהליכים ונורמות מקצועיים נוספים ומשליכים כמובן גם על תהליכי הבניית הזהות הפרופסיונלית והמגדרית של נשים (Acker 1990). כך, למשל, בארגונים רבים, העובד האידיאלי נתפס כבעל מחויבות רבה לארגון, תפיסה המחייבת הישענות על בן הזוג הנוסף, ברוב המקרים האישה, בכל הקשור לטיפול בבית ובמשפחה (יזרעאלי 1999). למעשה, למרות השינויים בחקיקה, בהשכלה ובנורמות החברתיות של העידן המודרני, שוק העבודה נותר ממוגדר ונתפס עד היום כ"גברי". הדגשת שונותה של האישה והשוואתה למודל הגברי כאבטיפוס להצלחה ולמודל לחיקוי, מחזקת תפיסות תרבותיות אודות חוסר יכולתן של נשים (Acker, 1990). לפיכך, נשים הנכנסות לארגונים המהווים סביבת עבודה "גברית" נאלצות להתמודד עם קונפליקט תפקידי וזהותי, המוגדר כפער

בין ציפיות המגדר ה"נשיות" ותפקידיהן החברתיים לבין ציפיות הזהות התעסוקתית המעוצבת על פי סטנדרטים "גבריים" (ברקוביץ 2007 ; Denissen, 2010). הדבר יוצר אצל נשים צורך בכינון זהות ייחודי, המבדיל אותן מההבניה החברתית לפיה תפקידה המרכזי של האישה הוא טיפול בבית ובמשפחה (Eagly & Karau, 2002).

הנשים החרדיות העוסקות בתחום התקשורת נמצאות בעמדת מיעוט בארגונים בהם הן עובדות - כלי התקשורת החרדיים - ולעיתים אף בעמדת מיעוט כפול (כנשים וכחרדיות, במידה וכלי התקשורת בו הן מועסקות אינו חרדי). מקובל להתייחס ולהבין את מצבם של מיעוטים בארגונים דרך שני תהליכים - שוליות והיטמעות (Ghorashi and Sabelis, 2013). ראשית, בשל זרותם, מיעוטים חווים "אחרות" (Otherness) במקום העבודה וחשופים לאופני אפליה שונים - מה שממקם אותם בפוזיציה של שוליות. שנית, מיעוטים מתמודדים עם לחץ חזק להיטמע. רוב הארגונים מאמצים את תרבות הרוב כ"נורמות לא רשמיות", כאשר עובד שלא מפנים את הנורמות האלה נתפס כפחות טוב והלחצים הללו גורמים לו לקושי רב ליישב בין שתי הספירות בחייו: הספירה המקצועית והספירה האישית (Bell, 1990). מחקרם של ואן-לאהר וג'נסנס (2014) בדק כיצד עובדים המהווים מיעוט אתני בארגון מנסים ליצור זהות קוהרנטית שתתיישב הן עם הנורמות והציפיות במקום העבודה, הנשלט ע"י הנורמות של קבוצת הרוב האתני, והן עם נורמות וציפיות סותרות של סביבת המקור ממנה הם מגיעים. המחקר מצא כי אותם עובדים פיתחו זהות "היברידית", המשתנה ומשלבת בין מסורות מתרבויות שונות. ואולם, למרות גיבוש זהות המנסה להתאים עצמה לשני העולמות, הם עדיין חשים בין הפטיש לסדן וחשים לחצים זהותיים להשתנות. לפיכך, הם מפנימים שתמיד ייתפסו כסוג של "אחר" בשני העולמות.

גם מחקרה של דניסן (2010), שבחן תהליכי עבודת זהות של עובדות המועסקות בארגון או ענף בעל שליטה גברית, מצא כי אותן עובדות מאמצות זהות מגדרית גמישה, רבת ממדים, המדגישה את הזהות הכדאית ביותר לכל מצב. בתגובה לאילוצים מגדריים וסטנדרט כפול עמם נאלצות להתמודד אותן נשים, הן אימצו אסטרטגיית התמודדות לפיה המגדר שלהן מהווה סוג של "כלי" זהותי. הן מצאו דרכים להגמיש ולתמרן את הנורמות והחוקים בארגון לטובתן הן. למסגור מחדש שכזה יש השלכות חשובות על הבנת מתח המבנה-סוכן וההתנגדות של הפרט לנורמות מגדריות, בקונטקסט של הבניית זהות. כך, מגדר משמש גם כאחריות ונטל אך גם ככנס של בנייה, סוכנות וזהות. עוד טענה דניסן כי נשים לא רק משלבות נשיות עם מקורות אחרים של זהויות, אלא הן באופן ישיר מערערות את הגבולות המגדריים על ידי שילוב נשיות וגבריות בבניית הזהות המקצועית שלהן ועל ידי כך שהן מתאימות עצמן לסיטואציה באופן גמיש, כך שהמגדר מתקבל כבעל נוכחות דואלית.

בהמשך לגישות שהוצגו לעיל, גם הנשים החרדיות העוסקות בתקשורת מהלכות בין שני עולמות שונים והן נתפסות כ"אחרות" בשניהם. ניתוח תהליכי הבניית הזהות שלהן עשויה להראות כי גם הן מפתחות זהות היברידית או זהות רבת ממדים לנוכח הלחצים השונים והמנוגדים המופעלים עליהן ממעגלי השייכות השונים שלהן.

יתרה מזאת, עיתונאיות חרדיות מתמודדות עם אתגרים אלה ביתר שאת, לאור היותן מועסקות בארגונים גבריים הנשלטים על ידי ההגמוניה הגברית השלטת בחברה ובתרבות החרדית שהינה פטריארכלית ושמרנית. נשים אלה גם חורגות מנורמה נוספת – הנורמה החרדית המקדשת את צניעותה של האישה ונרתעת מחשיפה ומגילויי מנהיגות ועיצוב דעת קהל בידי נשים. מאחר ועבודה עיתונאית נחשבת לבלתי שגרתית בחברה החרדית, ומאחר ולעיתים נדרשות מהעיתונאיות החרדיות נורמות עבודה ושעות עבודה "גבריות", נוצר אצלן צורך בכינון זהות ייחודית השונה מההבניה החברתית הקלאסית בחברה זו, לפיה תפקידה העיקרי של האישה הוא הטיפול בבית ובמשפחה (Eagly & Karau 2002).

לא זו בלבד שהעיתונאיות החרדיות מתמודדות עם סביבה תעסוקתית בעלת רוב גברי, אלא שלעיתים הן הנשים החרדיות היחידות בסביבה זו. מצב חברתי ייחודי זה כונה על ידי קאנטר (1977) "טוקניזם" (Tokenism) – מיעוט סמלי. קאנטר עסקה במחקרה בדינמיקה הארגונית הנוצרת עקב חוסר איזון מספרי בין קבוצות בארגון וטענה כי במצב כזה נוצרת שורה של הטיות תפיסתיות, תהליכים ולחצים ארגוניים המציבים מכשולים בפני קבוצת המיעוט וקובעים מחיר גבוה להצלחה בתנאים אלה. קאנטר טענה כי ככל שהקבוצה יותר קטנה - יופעלו עליה לחצים בעוצמות גדולות יותר. בקבוצות בלתי מאוזנות באופן קיצוני, חברי קבוצת המיעוט משמשים כ"סמלים" (tokens) ונתפסים כמייצגים את כלל הקבוצה. חוסר האיזון יוצר אצל קבוצת המיעוט הסמלי צורך בהבניית זהות ייחודית שתפצה על היותם מיעוט. קאנטר סוקרת את האסטרטגיות השונות בהן משתמשות נשים "טוקניות" בארגון גברי ואשר מהוות בסיס להבניית הזהות של נשים אלה. כך, למשל, הימנעות מכניסה לקונפליקטים ונטייה לקונפורמיות בנושא המגדרי בארגון, או אף אימוץ דפוסי התנהגות גבריים ותפיסות סטריאוטיפיות שליליות ביחס לנשים. על פי קאנטר, ישנו קשר חיובי בין מספר הנשים בעמדות כוח בארגון לבין מספר הנשים המשתלבות בארגון בכלל (Kanter, 1977). אלי (Ely, 1995) מרחיבה תמונה זו בטענה שייצוג בולט של נשים בהנהלת הארגון משפיע על סיכויי ההצלחה, התגמול ותפיסת העצמי של כלל הנשים בארגון.

כאן המקום לציין גם את הביקורת על מחקרה של קאנטר מצד חוקרות פמיניסטיות של ארגונים, לפיה קאנטר מטילה את האחריות לאי השוויון בין נשים וגברים על הארגון ומתעלמת לחלוטין מהמגננונים המוסדיים המשעתקים את אי השוויון והדיכוי המגדרי, הן בתוך הארגון והן מחוצה לו (Blum and Smith, 1988). בנוסף, לפי ביקורת זו, יש לקחת בחשבון לא רק את ההיבט המספרי (מיעוט מול רוב), אלא גם את ההיסטוריה של הדיכוי ויחסי הכוח בין הקבוצות. כך, למשל, תיאוריה הנשענת רק על ההיבט המספרי אינה מסבירה מדוע גברים המהווים מיעוט מספרי בארגון נשי (כדוגמת בתי ספר) מקודמים לעמדות בכירות וזוכים למעמד מקצועי גבוה מזה של הנשים באותו ארגון (אדי-רקרו, 2001). כלומר, אין להתעלם מההקשר החברתי הכולל של יחסי הכוח והשליטה בין הקבוצות, כאשר בנושא של נשים כמיעוט בארגונים – היותן מיעוט מספרי מעצימה את הבדלי הכוח שהיו קיימים מלכתחילה. הביקורת הפמיניסטית טוענת שקאנטר והתיאוריה הארגונית המקובלת, מתבססת על ההנחה שארגונים הם נייטרליים מבחינה מגדרית, למרות שבמציאות, הפעילות בארגון ממושטרת באמצעות הבחנה בין גברים לנשים

(Acker, 1990). יתר על כן, על פי אקר (2006), בכל ארגון מתקיימים תהליכים ופרקטיקות המשמרים אי שוויון מעמדי, אתני, מגדרי וכן אי שוויון בקטגוריות נוספות, במה שכונה על ידה "משטרי אי שוויון" (inequality regimes), כאשר חומרת משטר אי השוויון משתנה מארגון לארגון.

בכדי להבין ולנתח את תהליכי הבניית הזהות של העיתונאיות החרדיות יש להסתכל עליהן כסמל כפול וכמיעוט כפול – כחרדית בעולם תקשורת שהוא ככלל חילוני ובעל ערכים חילוניים וכאישה בארגון הנשלט על ידי גברים. בחינת הדברים מתוך הפריזמה של היותן "טוקן" מאפשרת הבנה מעמיקה יותר של האסטרטגיות בהן הן בוחרות לעצב את זהותן המקצועית.

פרק 2 - מתודולוגיה

מתוך הכוונה להתרשם באופן בלתי אמצעי מנקודת מבטן הייחודית של העיתונאיות החרדיות על אופן הבניית זהותן המקצועית, להבין את מורכבות התופעה ולנתח תוכן ונרטיבים המשקפים תהליכים העוברים עליהן ואשר מהם ניתן להקיש על תהליכים חברתיים רחבים יותר (צבר- בן יהושע, 1990; בר און, 1999) - נבחרה שיטת המחקר האיכותנית לניתוח הנתונים במחקר זה. אסטרטגיית המחקר היא שימוש ב"תיאוריה המעוגנת בשדה" וכלי המחקר הוא ראיון העומק המובנה למחצה.

עיקרון מנחה במחקר האיכותני הוא ראייה של המציאות החברתית כתוצר של תהליכים פרשניים וכחלק ממבנים שונים: אישיים, חברתיים ותרבותיים. המחקר האיכותני מתמקד בחשיפת משמעויות ופרשנויות אותן נותנים האנשים למציאות בה הם חיים בהתייחס לאותם מבנים (קסן וקרומר-נבו, 2010). בקרב משתתפי המחקר נכללת גם החוקרת המושפעת אף היא מאותם מבנים בתוכם מתנהלים חייה ומנקודת ההתבוננות בה היא בוחרת לתאר ולפרש את התופעה הנחקרת. למעשה, המחקר האיכותני-נרטיבי נתפס כמפגש בין משתתפי המחקר כולם – החוקר והמשתתפים – כאשר החוקר יוצר באמצעות הניתוח מעין "גרסה של המציאות" כפי שהיא משתקפת בעיניו מהמפגש עם משתתפי המחקר (דושניק וצבר-בן יהושע, 2001).

הבחירה בשיטת מחקר איכותנית קשורה גם בנימוקים נוספים: ראשית, באפיסטמולוגיה הפמיניסטית, המבוססת על ההכרה בחשיבות ובלגיטימיות של תפקידי הנשים בחברה ובתרבות (ינאי, 1997). אפיסטמולוגיה זו מחייבת מבט במכלול המשמעויות החברתיות, התרבותיות, ההיסטוריות והפוליטיות המעצבות ומבנות את החוויה הנשית כפי שהיא מוצגת במחקר זה. שנית, מחקר בתחום הבניית זהות מחייב פיתוח מערכת יחסים אינטימית בין החוקר למשתתפים ולפיכך המתודולוגיה האיכותנית עדיפה על זו הכמותית בהשגת מטרות זו. ולבסוף, התיאור והפרשנות הסובייקטיביים של משתתפות המחקר יתרמו להבנה של התנאים השונים והסביבה השונה (והחרדית) בתוכם הן פועלות (Reinhart, 1992).

יישומם של אלה נעשה באמצעות ראיונות עומק חצי-מובנים. הניסיון להבין את עולמן של העיתונאיות החרדיות כולל התחקות אחר חוויות והתנסויות המעצבות את מציאות חייהן היומיומית בהקשר הטבעי (שקדי, 2003). ישנה חשיבות רבה לתהליכים החברתיים בהם נוצרים תהליכי פרשנויות ומשמעויות בתודעת מושאי המחקר, מאחר ואלה למעשה מייצרים את המציאות של הנחקרים (שקדי, 2003; Berg, 1998). הריאיון מאפשר חשיפה ממקור ראשון לאותם תהליכי פרשנות חברתיים. כמו כן, הריאיון הוא כלי המאפשר הבנה של חוויות העיתונאיות החרדיות כפי שהיא נתפסת על ידה ואת המשמעות שהיא מייחסת לחוויה זו (שקדי, 2003). מאחר ולב ליבה של עבודה זו היא החוויה האישית, הנרטיב, תהליך הבניית הזהות של העיתונאיות והקונפליקטים עמם היא מתמודדת, הריאיון הוא הכלי האופטימלי להשגת ידע זה.

הפרדיגמה האיכותנית רואה בנרטיב אמצעי דרכו אנשים נותנים משמעות לחייהם ומגדירים את אירועי חייהם. מחקר נרטיבי מתייחס לכל מחקר המבוסס על שיח או על דיווח מילולי של אנשים

על התנסויותיהם (תובל-משיח וספקטור-מרזל, 2010). מהנרטיב ניתן ללמוד על חייה של המרואיינת, על עולם המשמעויות הסובייקטיבי שלה, על תופעות חברתיות, כמו גם על פרשנויות שלה לתופעות מורכבות ודינמיות כגון תהליכי הבניית זהות (ליבליך ואחרים, 2010). סיפור תולדות החיים של המרואיינות חשוב מכיוון שההנחה היא כי ניתן למצוא ביטויים המייצגים מציאות חברתית-תרבותית בתולדותיו של האדם, כאשר החלטותיו ושיקוליו בבחירת דרכו בחיים נתפסים כסוג של הד למציאות החברתית שבה אירע הסיפור (צבר בן-יהושע, 1990).

הנרטיב כולל תשובות לשאלות מרכזיות בהבנת החוויה הסובייקטיבית של הפרט, חלקן הן כאלה שלא ניתן לענות עליהן בכלים מתודולוגיים אחרים. ההנחה היא שהתופעות המורכבות של הניסיון ושל החיים מיוצגות טוב יותר על ידי סיפורים ונרטיבים. הנרטיב למעשה עוזר לאדם לפרש את העולם (שקדי, 2003). הסיפור מעוגן בהקשר מסוים ומסונן על ידי מסננים חברתיים ותרבותיים. הוא מבטא ומכונן זהות, בהיותו ערוץ להבנת תהליכי הזהות של המספר. הנרטיבים העצמיים מאפשרים ללמוד על האדם, על חייו, על תפיסת עולמו ועל האופן בו הוא מבין את עצמו ואת הסובב אותו (תובל-משיח וספקטור-מרזל, 2010). לפיכך, באמצעות שיטה זו אפשר לבחון את התופעה הנחקרת ולהכירה באופן מיטבי. יתר על כן, ההנחה בבסיס שיטת המחקר האיכותנית היא שהנרטיב או הסיפור הם אמצעי דרכו מארגנים אנשים את זהותם ולפיכך הוא כה מרכזי בעבודה זו, העוסקת בזהות (אפל, 2011).

עוד יצוין כי עקב מיעוט החומר המחקרי הקיים בנושא הנחקר ובשל הרצון לבחון את תהליך הבניית הזהות המקצועית של העיתונאיות החרדיות מנקודת מבטן הן, ראיתי עדיפות לשימוש בשיטת מחקר איכותנית-נרטיבית.

עבודה זו תתמקד בסיפוריהן של העיתונאיות החרדיות, תוך התמקדות בתהליכי הבניית הזהות שלהן, אמונותיהן וחוויותיהן, כפי שאלה מתוארים על ידן. הניסיון להבין את מסלול חייהן של העיתונאיות, הרקע לבחירה במקצוע העיתונאות, כמו גם החוויה היומיומית במקצוע, עשויים לשפוך אור על הבנת התופעה החדשה יחסית של עיתונאיות חרדיות, על הבנת מרכיבי הזהות השונים שלהן והקונפליקטים עמם הן מתמודדות, וכן להעניק קול למצבן ומיצובן הייחודי הן בחברה החרדית והן בחברה הכללית.

אוכלוסיית המחקר, דגימה ושדה המחקר:

המחקר כלל ראיונות עומק מובנים למחצה עם 16 נשים חרדיות העוסקות במקצועות התקשורת והעיתונאות, כאשר לא רק עיתונות כתובה נכללה בהגדרה זו, אלא גם מדיות אחרות (רדיו ואינטרנט). בחרתי בריאיון חצי מובנה, אשר מחד אפשר לי לכוון את העיתונאיות למענה על השאלות העומדות במרכז המחקר, אך מאידך העניק להן אפשרות לספר את סיפוריהן בחופשיות ובסדר המתאימים להן.

משתתפות המחקר נבחרו לאחר הגדרה מראש של כל המקרים העומדים בקריטריונים מסוימים (Patton, 2002) והם: (א) אישה יהודיה בוגרת מערכת החינוך החרדית; (ב) אישה המגדירה

עצמה כחרדית או כמי שמשתייכת ומזוהה עם המגזר החרדי בישראל; (ג) אישה חרדית העוסקת בהווה או עסקה בעבר הלא רחוק במקצוע העיתונאות או בתחום התקשורת.

איתור המשתתפות נעשה לפי שיטת **דגימת כדור-שלג** (Patton, 2002), במסגרתה מבצע החוקר שימוש ברשתות החברתיות שלו ושל משתתפי המחקר. על מנת להגיע למשתתפות הראשונות במחקר, נעזרתי במכרה משותפת. בהמשך, נעזרתי במשתתפות ראשונות אלה על מנת להגיע למשתתפות פוטנציאליות נוספות. שיטת דגימה זו מתאימה למחקר מסוג זה מאחר והחברה החרדית הינה חברה סגורה ושמרנית ומאחר והגעתי לשדה המחקר ללא היכרות מוקדמת וקשרים בעולם התקשורת החרדי. שיטת דגימה מסוג זה אכן משמשת לעיתים קרובות על מנת לגייס למחקר אוכלוסיות מוסתרות, כלומר כאלה שאינן נגישות לחוקרים (שקדי, 2003).

הדגימה במחקר זה היא גם מגוונת וכוללת משתתפות הנבדלות זו מזו במספר מאפיינים: גיל, השכלה, מצב משפחתי, זרם בתוך המגזר החרדי (ליטאים, חסידים או ספרדים), מעמד כלכלי, מסלול חיים, סביבה תעסוקתית (חרדית מול חילונית), הסיבות לבחירה במקצוע ועוד. הדגימה המגוונת מעשירה ומרחיבה את המידע וחושפת ריבוי מציאויות. היא אף מסייעת להגדיל את הטווח וההיקף של הנושא הנחקר, תוך הבחנה בין קולות שונים וגוונים ייחודיים הקיימים בו. דגימה מגוונת נבחרה גם לאור קשיים טכניים להגיע לכל, או רוב, העיתונאיות החרדיות וכן מכך ששטח המחקר עצמו קטן – מספרן הכולל של העיתונאיות החרדיות מתוך כלל הנשים החרדיות, ככל הנראה אינו גדול.

טווח גילאי המרואיינות נע בין 28 ל-60 וקצת. רובן עדיין עוסקות במקצוע העיתונאות או לכל הפחות מועסקות כעורכות בכלי תקשורת, חלקן הקטן עזב את המקצוע. ארבע מהן ליטאיות, שש משתייכות לזרם החסידי (מהן שלוש חסידות גור), שתיים ספרדיות וארבע נשים שלא שייכו עצמן לזרם מסוים. מעניין לראות את המספר הקטן של ספרדיות בקרב משתתפות המחקר, וזאת על אף שהזרם הספרדי מהווה לפי ההערכות 20-30% מהמגזר החרדי. ניתן להסביר את התופעה בכך שהתקשורת החרדית נשלטת על ידי האליטה האשכנזית, בדומה לתקשורת החילונית, וכן בגזענות העדתית הקיימת בצורה חריפה במגזר החרדי כלפי ספרדים (בליץ, 2003).

13 מהעיתונאיות שרואיינו נשואות (מתוכן שתיים בפעם השניה) ושלוש מהן גרושות. מבין הנשואות, ארבע נשואות לאברכים. בממוצע, הן בעלות 4.7 ילדים. רק שתיים (!) מהן למדו לימודי תקשורת פורמליים, 10 מהן אקדמאיות (או מצויות כעת במהלך לימודים לתואר) ול-9 מהן תעודת הוראה (שנרכשה בסמינר בית יעקב). 11 מהעיתונאיות מועסקות בהווה או שהועסקו/השתתפו בעבר במדיה הכללית ה"חילונית".

כלי המחקר

כאמור, הממצאים בעבודה זו נאספו באמצעות ראיונות מובנים למחצה (שקדי, 2003), אשר רובם התקיימו בתקופה שבין פברואר ליוני 2015. הריאיון המובנה למחצה בנוי ממסגרת כללית של

סדרת שאלות קבועות מראש¹ אשר עשויות להשתנות במהלך הראיון בהתאם לדינמיקה ולנושאים העולים בו. ראיון העומק מאפשר גישה לעולם המשמעויות הסובייקטיביות של המרואיינת, לפרשנות שלה את חוויותיה ולמתן משמעות לאירועים בחייה. הראיון גם חושף את ההקשר התרבותי-חברתי בתוכו מתנהלים חייה של המרואיינת (ליבליך ואח', 2010; צבר בן-יהושע, 1996; שקדי, 2003).

בחלקו הראשון של הראיון, התבקשו המרואיינות לתאר את קורות חייהן ללא הכוונה, כאשר תוך כדי הן נשאלות שאלות הבהרה והרחבה. לאחר מכן נשאלו המרואיינות שאלות העוסקות במקצוע העיתונאות ובבחירה בו, ביחס סביבתן לבחירה זו, בתפקידה של התקשורת בחברה החרדית, בקידום שינוי חברתי ושינוי במעמד האישה דרך התקשורת, בפמיניזם, בזהות והבניית זהות ועוד. כל ראיון התקיים בממוצע במשך כשעה וחצי. כל הראיונות הוקלטו ותומללו.

תהליך איסוף הנתונים

הראיונות בעבודה זו התקיימו במהלך תקופה שבשיאה התקיימו הבחירות לכנסת ה-20 ובכלל זה גם קמפיין "לא נבחרות לא בחרות", אשר פעל למען הכללתן של נשים ברשימות החרדיות לכנסת ועמד במרכז ויכוח סוער בקרב העיתונאיות החרדיות אותן ראיינתי. כמו כן, לכנסת ה-20 רצה לראשונה מפלגה המורכבת מנשים חרדיות בלבד – מפלגת "ובזכותן". הן הקמפיין והן הקמת מפלגת "ובזכותן" מהווים תחילתו של שינוי דרמטי בסוגיית מעורבות נשים חרדיות במרחב הפוליטי החרדי, ולפיכך ראיתי לנכון להזכיר זאת כנדבך חשוב במחקר ובתהליך איסוף הנתונים. יש לציין כי סוגיית מעורבות נשים חרדיות במרחב הפוליטי החרדי עלתה ביתר שאת ובכל הראיונות אף מבלי שהמרואיינות נשאלו על כך.

חלק מהראיונות נערכו בביתן של העיתונאיות וחלק מהם בבתי קפה הסמוכים למקומות מגוריהן, בהתאם להעדפתן. ראיון אחד אף התקיים במערכת כלי התקשורת בו מועסקת המרואיינת, מה שאפשר לי הצצה בלתי אמצעית ומרתקת לעולם התקשורת החרדי. הראיונות שהתקיימו בבתייהן של העיתונאיות, אף הם סיפקו לי נקודת מבט בלתי אמצעית על אורח חייהן, על סביבת המגורים שלהן, על מראהו של בית חרדי טיפוסי ושכונה חרדית. הדבר עולה בקנה אחד עם התפיסה האיכותנית לפיה הבנה מעמיקה של תופעות חברתיות צריכה להיעשות במקום בו הן מתרחשות ובאמצעות כניסה לעולמם היומיומי של המרואיינות (שקדי, 2003).

הכניסה לשדה נעשתה באמצעות שליחת אי-מייל מקדים למשתתפות פוטנציאליות במחקר, בבקשה להיפגש לראיון. לכתובות המייל הראשונות הגעתי בעיקר דרך מכרים המעורים בעולם התקשורת החרדי.

ניתוח הראיונות

מבין הגישות השונות של המחקר האיכותני לניתוח הראיונות, בחרתי בגישת "תיאוריה המעוגנת בשדה" – (Glaser & Strauss, 1967) Grounded Theory, על פיה לאנשים בעלי נסיבות חיים

¹ ר' מתווה כללי לשאלות בנספח שבעמ' 91.

משותפות יש גם דפוסים משותפים (אפל, 2011). מצאתי כי גישה זו, המדגישה את חקר האנשים בסביבתם הטבעית ומתמקדת בפרשנות שאנשים נותנים למעשיהם ולסביבתם וכן באינטראקציה בין אנשים, הנה מתאימה במיוחד לתיאור וניתוח חוויותיהן הסובייקטיביות ופרשנותן של העיתונאיות כלפי תהליכי הבניית הזהות המקצועית שלהן. גישה זו מתאימה גם למחקר בחברה המשתנה בעקבות תהליכים חברתיים ופוליטיים (יסעור-בורוכוביץ ואח', 2010; Strauss and Corbin, 1990). החוקר בגישה זו מגיע לשדה המחקר ללא השערות מוקדמות ובמהלך המחקר נחשף לאמירות ופרשנויות אישיות של המרואיינים ביחס לתופעה הנחקרת. מטרת החוקר היא לאגד את האמירות לדפוסים ומשמעויות משותפים, לאתר קטגוריות ותמות מרכזיות ולתארן כתיאוריה שבכוחה לתת הסבר שלם לתופעה הנחקרת. בהתאם, ניתוח הראיונות בעבודה זו נעשה בשיטת ניתוח התוכן, המתבססת על איתור הנושאים המרכזיים (תמות) בדברי המרואיינות ועל אופן הופעתם – שיטת ה"השוואה המתמדת" (Strauss & Corbin, 1990).

בהתאם לאמור לעיל, בשלב הראשון לאחר תמלול הראיונות, קראתי כל ראיון מתחילתו ועד סופו כדי לאתר את הנושאים העיקריים העולים מהראיונות. בשלב זה ארגנתי את הנושאים בקטגוריות ראשוניות שכל אחת מייצגת נושא שונה - "קידוד פתוח" (Open Coding) (Strauss & Corbin, 1990). קידוד זה העלה 32 תמות (קטגוריות ראשוניות) מרכזיות שעלו במהלך הראיונות, כאשר כל תמה משותפת למספר מרואיינות. קטגוריה מייצגת יחידת מידע ותוכן המורכבת ממקרים, התרחשויות, פעולות ותגובות ביחס לתופעה הנחקרת (Glaser and Strauss 1967).

בשלב הבא, נערך ניתוח ממפה ונעשה קיבוץ של התמות לקטגוריות-על המהוות מעין קטגוריות "גג" לכל קבוצת תמות העוסקת באותו נושא רחב. כך, למשל, התייחסות לשכר נמוך וליוקרה מקצועית קודדו כחלק מקטגוריית-העל "מאפיינים תעסוקתיים", והתייחסויות לכתיבה בשמות עט, אפליית נשים במערכות כלי התקשורת החרדיים והיעדרן של נשים (הן באזכור והן בתמונה) מהעיתוננים החרדיים סווגו כחלק מקטגוריית-העל "העלמת הקול הנשי מהתקשורת החרדית". התמות וקטגוריות-העל נבנו כעץ הבנוי בצורת משפך, כאשר תמות מקובצות לקטגוריות-על (ר' תרשים בעמוד הבא).

הממצאים בעבודה זו מציגים ציטוטים מפי המרואיינות, במטרה לאפשר לקורא להתרשם מהשפה, מהביטויים ומדפוסי החשיבה ששימשו אותי בבואי להעניק פרשנות לדברים, כאמצעי לתיקוף המחקר (ליוש, 2014). יצוין כי נעשתה עבודת מיפוי רחבה של הראיונות ושל התמות והקטגוריות שעלו מהם, אך מפאת קוצר היריעה, פרק הממצאים לא יתייחס בהרחבה לכל תמה שעלתה, אלא רק לרלוונטיות ביותר לנושא עבודה זו – אלה העוסקות בעבודת הזהות.

תרשים ניתוח תמות וקטגוריות על

הבחירה במקצוע העיתונאות ויחסה של הסביבה החרדית לכך	1. בחירה במקצוע שונה ובלתי שגרתי – לא "מורה גננת" 2. יחס אמביוולנטי מצד הסביבה החרדית לבחירה במקצוע העיתונאות 3. אסטרטגיות התמודדות עם יחס הסביבה למקצוע				
המפגש עם העולם החילוני	4. יחס לעיתונאיות החרדיות כאל מייצגות – "דוס מחמד" 5. העיתונאיות החרדיות כסגוריות של המגזר החרדי בתקשורת החילונית 6. יחס אמביוולנטי מצד העיתונאיות החרדיות כלפי עבודה בתקשורת החילונית				
מאפייניה הייחודיים של התקשורת החרדית	7. תקשורת חרדית כגורם מחנך 8. תקשורת חרדית כשופר פוליטי ורעיוני 9. אתיקה עיתונאית 10. צנזורה הלכתית וחברתית				
מאפיינים תעסוקתיים	11. שכר 12. לחץ ושחיקה 13. מתח קריירה-משפחה 14. הגשמה עצמית וסיפוק מהמקצוע 15. מעמד וסטטוס מקצועי ועצמאות בתפקיד 16. אפליית נשים במערכות כלי התקשורת החרדיים				
העלמת הקול הנשי מהתקשורת החרדית	17. כתיבה בשמות עט 18. היעדרן של נשים מהעיתונות החרדית 19. ניתוב נשים לכתיבה בנושאים "רכים" 20. התנגדות לפמיניזם במובנו ה"חילוני" ואימוץ פמיניזם ייחודי "חרדי"				
הדרת עיתונאיות חרדיות מהפוליטיקה החרדית	21. היעדר ייצוג נשי בפוליטיקה החרדית 22. הדרת נשים מהתקשורת הפוליטית החרדית 23. עיתונאיות פוליטיות כמיעוט נדיר בעל יכולות חריגות				
האתגרים וההזדמנויות במקצוע העיתונאות בחברה החרדית	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 30%; text-align: center; vertical-align: middle;">אתגרים</td><td style="width: 70%;"> 24. הקצנה דתית בחברה החרדית 25. היעדרה של ביקורת עצמית בחברה החרדית 26. התנגדות לחידושים טכנולוגיים </td></tr> <tr> <td style="text-align: center; vertical-align: middle;">הזדמנויות</td><td> 27. קידום תהליכי שינוי חיצוניים ופנימיים 28. חידושים טכנולוגיים ובעיקר האינטרנט כמנוף לשינוי </td></tr> </table>	אתגרים	24. הקצנה דתית בחברה החרדית 25. היעדרה של ביקורת עצמית בחברה החרדית 26. התנגדות לחידושים טכנולוגיים	הזדמנויות	27. קידום תהליכי שינוי חיצוניים ופנימיים 28. חידושים טכנולוגיים ובעיקר האינטרנט כמנוף לשינוי
אתגרים	24. הקצנה דתית בחברה החרדית 25. היעדרה של ביקורת עצמית בחברה החרדית 26. התנגדות לחידושים טכנולוגיים				
הזדמנויות	27. קידום תהליכי שינוי חיצוניים ופנימיים 28. חידושים טכנולוגיים ובעיקר האינטרנט כמנוף לשינוי				
עיתונאית חרדית – סוכנת שינוי או שימור?	29. היכולת של היחיד לחתור תחת המבנה בחברה החרדית 30. מנגנוני שימור ושעתוק המבנים הקיימים 31. מנגנוני משמוע והחלת סנקציות 32. עזיבת התקשורת החילונית בשל התנגדות למבנה				

אתיקה מחקרית

סוגיית האתיקה היא סוגיה מרכזית במחקר נרטיבי, העוסק בבני אדם ובחוויותיהם הסובייקטיביות. סיפור אישי וראיון עומק, מעצם טבעם, חושפים את המרואיין והנם בעלי פוטנציאל לפגיעה בפרטיותו יותר מאופני מחקר אחרים. בנוסף, אין להתעלם מכך שאוכלוסיית המחקר היא נשים חרדיות, שהפקת מידע מהן עשויה להיות לא פשוטה, שכן הצניעות נתפסת כערך מרכזי בחברה החרדית ואחד מהיבטיהם הימנעות מחשיפה פומבית (אורין, 1997). כמו כן, חוקרי אקדמיה שאינם חרדים נתקלים בחשדנות בסיסית בבואם לחקור את החברה החרדית, לאור החשש מסילוף המידע על ידי אותם חוקרים (ליוש, 2014). זוהי למעשה אחת הסיבות לקושי שבהשגת מקורות ראשוניים לצרכי מחקר בכל הנוגע לחברה החרדית (קפלן, 2003, 2007).

ואכן, בכדי שכחוקרת אוכל להתקרב אל המרואיינות ולעורר את אמונן בי, היה עלי לשים לב לנגד עיני כל העת את הרגישות הרבה של המרואיינות לכל היבטי החשיפה והפרסום. לאור האמור, הראיונות התקיימו רק לאחר הסברת מטרת המחקר וקבלת אישורן של המשתתפות להתראיין אליו באופן **אנונימי**. הראיונות הוקלטו רק לאחר שניתנה הסכמת המשתתפות לכך, כאשר מי שלא הסכימה (ומדובר במרואיינות ספורות בלבד) לא הוקלטה. הוסבר למשתתפות כי המידע שייאסף יישמר באופן חסוי אצל החוקרת והמנחה בלבד וכי פרטיותן תישמר. כמו כן, הוסבר כי במידה וישנו נושא שהן אינן מעוניינות שיוקלט, רצונן יכולד והנושא לא יוזכר בעבודה.

מאחר והמחויבות הראשונה שלי כחוקרת היא להגן על פרטיותן וכבודן של המרואיינות, טושטשו פרטיותן המזהים ככל הניתן, על מנת שגם קוראים המכירים את שדה המחקר לא יוכלו לזהותן על נקל. כמו כן, טושטשו פרטי המשתתפות האחת מהשניה (דושניק וצבר בן-יהושע, 2001). בכדי לעשות כן, הושמטו במכוון מהציטוטים המוזכרים בעבודה חלקים מהראיונות שהיו עשויים לחשוף את זהות המרואיינת, או שהיו אישיים מאוד, גם אם היו רלוונטיים לנושא העבודה. כמו כן, סירבתי לחלוק מידע עם מרואיינות אודות ראיונות אחרים שהתקיימו וזהות המרואיינות האחרות.

היבט חשוב נוסף הנוגע בסוגיית האתיקה המחקרית הוא תהליך ההסכמה מדעת (ליבליך וויסמן, 2009). תהליך זה נעשה הן על ידי האי-מייל המקדים ששלחתי למשתתפות, בו הצגתי את עצמי ואת מטרות המחקר, הן על ידי שיחת הטלפון שבוצעה לאחר מכן ואישרה את קיום הראיון והן בראיון עצמו, כאשר החתמתי את המרואיינות על הסכמה כתובה או לחילופין הקלטתי את הסכמתן בעל פה. היו מספר מרואיינות פוטנציאליות שלאחר ששמעו על מטרות המחקר, סירבו להתראיין או סירבו להקלטת הראיון.

מעבר לשמירה הקפדנית שלא לפגוע במשתתפות המחקר, השתדלתי להגיע לראיונות ממקום מכבד ולא שיפוטי, פתוח ולא ביקורתי. אני תקווה כי הן ימצא אותו תורם, מעשיר ומבטא נאמנה את מגוון הקולות שעלו בראיונות עמן.

הזווית הרפלקסיבית:

שדה המחקר - החברה החרדית - הוא שדה שאמנם לא זר לי לחלוטין אך גם קשה לכנותו מוכר. ישנה קרבה אידיאולוגית מסוימת ביני לבין משתתפות המחקר, מאחר ואני משתייכת לציבור הדתי לאומי. ואולם, הציבור הדתי לאומי יותר מעורה בחברה החילונית בישראל מאשר בחברה החרדית. כתוצאה מכך, כשניגשתי לביצוע הראיונות, רב היה חוסר הידע שלי על החברה החרדית. לא הכרתי את עולם המושגים, את הניואנסים התרבותיים, את השונות בין הזרמים השונים ברמה האידיאולוגית, ההיסטורית, התרבותית ואף החיצונית. בנוסף, לא ידעתי כיצד אכנס לשדה המחקר, מאחר ולא היתה לי היכרות מוקדמת עם מערכות כלי תקשורת חרדיים או עם עיתונאיות חרדיות. גם כאשר הצלחתי להשיג פרטי קשר של מספר משתתפות פוטנציאליות, נתקלתי בקושי רב לקבוע איתן ריאיון ולהפיג את החששות של חלקן.

נדבך חשוב באינטראקציה שלי עם המרואיינות עסק בבניית אמונן בי ובקיום התחייבותי לשמירה על האנונימיות שלהן. לאור זאת, במהלך הראיונות השתדלתי לשמור על רוח טובה ומתן כבוד למרואיינות. כמו כן, הסתייעתי ב"אנשי מפתח" הבקאים בחיי החברה החרדית ובתקשורת החרדית, הן על מנת לצמצם את פערי הידע עמם הגעתי והן על מנת ליצור את הקשר הראשוני עם המרואיינות ולבנות עמן אמון ראשוני דרך היכרות משותפת עם אדם שלישי.

למרות חוסר הידע ההתחלתי עמו נכנסתי לשדה, ניתן אולי לציין כיתרון את נקודת המבט החיצונית שלי כחוקרת על הנושא, כמי שמתבוננת על שדה המחקר מבחוץ ולא מבפנים. חשתי שנקודת מבט כזו מאפשרת לי לראות דברים מסוימים דרך זווית אחרת, לאתגר את המובן מאליו ולזהות תהליכים שלו הייתי מתבוננת עליהם מבפנים ולא מבחוץ ייתכן שלא הייתי מזהה.

המפגש עם חלק מהעיתונאיות בסביבה הביתית שלהן תרמה לי מאוד לכניסה לשדה המחקר ולניסיון להבין את עולמן ומציאותן היומיומית. הבית החרדי והשכונה החרדית שנגלו לעיני חשפו בפניי לא מעט תובנות חברתיות ותרבותיות על החברה החרדית. כך, למשל, הצפיפות של השכונה החרדית הטיפוסית, הפשטות ולעיתים הדלות, היכו אותי בהלם קל. אפפה אותי התחושה שאני מסתובבת במין כפר קטן בו כולם מכירים את כולם ומעורים בחיים של כולם. ואכן המציאות לא היתה רחוקה מהדימוי הזה. על מנת למצוא את דרכי אל בתי המרואיינות, כמעט תמיד נעזרתי בשכנים (מאחר וקשה מאוד להתמצא בשכונות החרדיות) שהכירו את המרואיינת אותה חיפשתי. דוגמא נוספת משתקפת בחזותו הפנימית של הבית החרדי: בבתים החרדיים בהם ביקרתי, עמד שולחן האוכל במרכז הבית ומול הכניסה הראשית, כאשר לצדו מדפים עמוסים ספרי קודש ויודאיקה, באופן שניכר כי השולחן הוא מרכז הבית. תמונות של רבנים ואדמו"רים ניצבו באופן בולט בסלון בבתים החסידיים, באופן המשקף נאמנה את הציות המוחלט לרבי בזרם החסידי.

לראיונות השתדלתי להגיע ממקום שאינו שיפוטי או ביקורתי, אולם מצאתי כי משימה זו היא לא אחת קשה מאד, בייחוד כאשר אני כחוקרת מגיעה עם מטען חברתי ותרבותי משלי ופרשנות אחרת לדברים מסוימים. כמו כן, מצאתי כי כמי שמגדירה עצמה פמיניסטית, היה לי לא פשוט לשמוע חלק מהאמונות והפרשנויות של המרואיינות ולקבל את "אחרותן". לפיכך, וכמו בכל מחקר איכותני, ברי כי ההליך הפרשני והניתוחי בעבודה זו מושפע מהתפיסות הסובייקטיביות

שלי כחוקרת את המציאות ואת המחקר הזה, וגם קשה לדעת כיצד ההיבטים הרלוונטיים מעולמי שלי אכן השפיעו על הפרשנות שייחסתי לדברים שנאמרו (Josselson, 2004). עם זאת, השתדלתי להיות מודעת למגבלות ולהטיות אלה כל העת ולנסות לנטרל לפחות חלק מהן. כך, למשל, גם כשהוצגה לי דעה שהיתה מנוגדת לחלוטין לכל אמונותיי ודעותיי, על אף ההתקוממות הפנימית שחשתי, ביקשתי הסברים ופירוט על מנת לרדת לשורש הדברים ולהבין אותם לעומקם – כל זאת עד כמה שניתן ללא שיפוטיות. כמו כן, את השאלות, אותן ניסחתי בטרם יציאתי לשדה, ערכתי והתאמתי קלות לאורך הדרך ועם התקדמות הראיונות, על מנת להתאימן לשדה המחקר שנגלה בפניי.

המחקר האיכותני-פרשני מתואר על ידי חזן (2001) כהצלבה בין תודעת החוקר ותודעת הנחקרים. הממצאים והניתוח הם למעשה פרשנות מנקודת מבטו של החוקר על הסיפורים שנאספו ועל המפגש עם הנחקרים. הקורא מצדו בונה על הדברים יצירה חדשה משלו – "מסדרון מעוות ואינסופי של מראות" (Gudmundsdottir, 1996). לאור האמור, ראוי לציין גם את המגבלות של מחקר מסוג זה, הנובעות מכך שהיכולת של אדם להבין אחרים הינה מוגבלת וכן הניתוח והפרשנות שמעניק החוקר לדברים מושפעים בהכרח מההקשרים החברתיים והתרבותיים בהם המחקר נערך (דושניק, 2011).

זה המקום להתייחס גם לביקורת הקיימת כנגד מחקר העוסק בקבוצות מיעוט – ביקורת שאף עלתה מהמרווינות בחלק מהראיונות שקיימתי. לפי ביקורת זו, הפרשנות המערבית (ובמקרה זה - החילונית האקדמית) אינה מתאימה לניתוח תופעות בחברות פונדמנטליסטיות, בשל התנגשות בין-תרבותית. כך, במקרה של מחקר זה, החברה החרדית הפטריארכלית מתנגשת עם העולם המערבי המקדש השכלה ופמיניזם (ליוש, 2014). ראוי בעיני לציין ביקורת חשובה זו, שכן מדובר בתפיסות ובתרבויות שונות לחלוטין היוצאות מנקודת מוצא ומאקסיומות שונות לגמרי. כמו כן, חשתי כחוקרת המגיעה מן ה"חוץ" בחשדנות בסיסית כלפיי כ"אחרת". היותי חוקרת אקדמית והשתייכותי לזרם הדתי לאומי, שככלל אינו נתפס בחברה החרדית כדתיות ה"ראויה", הציבו אותי כשונה וכאחרת. חשתי בביקורת סמויה על חוסר הבקיאיות וחוסר הרגישות שהן מייחסות לחוקרים המגיעים לחקור את החברה החרדית. כמה מהן אף ציפו שאציג את החברה החרדית כפי שהן רואות אותה, באופן נקי מפרשנותי לדברים ומפרשנות הכוללת את המבט הרחב על כלל הראיונות.

ברמה האישית, המחקר היווה עבורי צוהר לעולם בלתי מוכר שהיה עבורי מעין "חור שחור" עד למפגש עם העיתונאיות החרדיות. המפגש הבין-תרבותי הזה ניתץ כמה מהאמונות והתפיסות המוקדמות עמן הגעתי לשדה המחקר והוביל לתובנות חדשות ומעניינות על החברה החרדית בכלל ועל נשים חרדיות בפרט. התהליך הרפלקטיבי וההתבוננות כחוקרת פנימה והחוצה כל העת, הוביל לשינויים בתודעה ובתפיסה שלי את עולמן. במובן זה, האופן בו אני יוצאת משדה המחקר שונה במידה ניכרת מהאופן בו נכנסתי אליו.

פרק 3 – ניתוח הממצאים

תהליכי כינון הזהות של העיתונאיות החרדיות כוללים התמודדות עם קונפליקטים זהותיים רבים, חלקם קשורים להיותן חרדיות, חלקם להיותן נשים במערכת הנשלטת בידי גברים וחלקן להיותן עיתונאיות בסביבה חברתית בה מקצוע זה אינו מאד מקובל. במעגל ההתמודדות החרדי, הן מתמודדות עם קונפליקטים זהותיים הן כחרדיות בתוך פרופסיה חילונית במהותה והן כנשים שעשו בחירה שונה מהמקובל בחברה שמרנית ומסורתית ומתמודדות עם מערכות וארגונים המונהגים בידי גברים. כך, למשל, מקצוע העיתונאות כרוך בחשיפה לערכים שמחוץ ל"מובלעת" (סיון, 1991) - למודרנה, לאינטרנט ולחילוניות. הוא גם כרוך בחשיפה אישית רבה, בהצבת העיתונאית ב"אור הזרקורים", בפרסום שמה ודעותיה, במפגשים "בלתי צנועים" עם חברי כנסת, רבנים, עסקנים או מרואיינים פוטנציאליים, וכן כרוך לעיתים קרובות בעבודה בשעות ובמקומות לא שגרתיים. כמו כן, בשל בחירתן המקצועית הבלתי שגרתית של נשים אלה, הן מתמודדות גם עם תגובות אמביוולנטיות מצד סביבתן החרדית. להלן יסקרו קטגוריות העל שעלו מניתוח הראיונות.

"לא מורה גננת": הבחירה במקצוע העיתונאות ויחסה של הסביבה החרדית לכך

העיתונאיות החרדיות בחרו במקצוע הנתפס, עדיין, כבלתי שגרתי ומנוגד לדפוסי התעסוקה המקובלים בחברה החרדית. רבות מהעיתונאיות הן חלוצות בתחום ומי מהן שלמדה לימודי תקשורת באקדמיה, נחשבת לחריגה וחלוצה בחברה החרדית. על חלוציות זו ועל ההסבר לפנייתן של נשים חרדיות רבות למקצועות שאינם הוראה, ניתן ללמוד מדבריה של מיכל:

"מרואיינת: אני כשסיימתי לא היה לי איפה ללמוד. הלכתי לאוניברסיטה. הבת שלי היום בחיים לא תלך לאוניברסיטה.

מרואינת: איך קרה השינוי?

מרואיינת: כשהוא לא בא מבחוץ, כשהוא בא מלמטה. הבינו שאי אפשר להיות רק מורה וגננת. וחייבים לפרנס. אנחנו רוצים שהגברים ילמדו והנשים יפרנסו, צריך לתת להן מקצועות נוספים. כי אי אפשר. אנחנו גם גדלים מספרית".

מיכל תולה את הפנייה למקצועות בלתי שגרתיים באילוצי פרנסה ובגידול הדמוגרפי בחברה החרדית. ראוי לציין כי מיכל מצהירה שבתה לא תעשה את מה שהיא עצמה עשתה ותלמד באקדמיה. את המעשה הבלתי שגרתי שהיא עצמה ביצעה היא תולה בהיעדר ברירה – לא היו בעבר מוסדות לימוד אקדמיים לחרדים. עם זאת, ייתכן שיש כאן אסטרטגיית התמודדות של מיכל עם החריגות שלה עצמה, אסטרטגיה המתבטאת בהחמרה עם בתה. מדובר באסטרטגיה שחזרה על עצמה במספר ראיונות כהתמודדות עם הקונפליקטים שמעלה העיסוק במקצוע חריג ושונה, ועלתה גם במחקריהן של ליוש (2014) וגלבוע (2014). החמרה זו עם דור ההמשך מהווה מעין פיצוי על הבחירה התעסוקתית החריגה בחברה זו – פיצוי פסיכולוגי עבור עצמן (מעין

השתקת המצפון) ופיצוי ביחס לסביבה החברתית המבקרת אותן על בחירתן (ומוכיחה אותן באופן גלוי או סמוי על חוסר אדיקותן).

מהראיונות עולה גם כי רבות מהעיתונאיות קיבלו חיזוק לבחירתן במקצוע זה ממשפחת המוצא שלהן וכי רבות מהן גדלו בבית "מודרני" יחסית ו"פתוח", מה שמסייע להתמודדות עם היחס האמביוולנטי של סביבתן החרדית כלפי הבחירה במקצוע החרגי. כך, למשל, חווה מעידה כי בחירתה בלימודים אקדמיים בתחום ההנדסה התקבלה באופן טבעי לחלוטין במשפחתה. גם נעמי ושלומית מעידות על משפחות המוצא שלהן –

"אני חושבת שזה גנטי וסביבתי. כשאנחנו תוהות כל פעם אחותי ואני מה מזין את השונות שלנו, זה אני חושבת שאבא שלי היה בן אדם לא סטנדרטי, חשיבה עצמאית ומרחב מאוד גדול של חשיבה והבנה שאם אתה לא אינדיבידואל אז אתה לא שווה שום דבר" (נעמי)

"גדלתי בבית חרדי, אבל לא מיינסטרים. זאת אומרת, שהייתה יותר, הרבה יותר פתיחות. לכן גם, דרך אגב, הרבה אנשים אומרים לי, 'את, זה לא חוכמה, כי את באת ממקום יותר פתוח'. לא הייתה את הסגירות הזאת המפחידה של אנשים שפחדים נגיד, פחדים משאלות". (שלומית)

ניכר כי מידת הפתיחות של משפחת המוצא היא משתנה חשוב בבחירתן של העיתונאיות במקצוע שאינו מקובל לחלוטין בחברה אליה הן משתייכות. ניתן להניח שהמשפחה נתנה רוח גבית וחיזקה את בחירתן זו, על אף יחסה האמביוולנטי של הסביבה. כמו כן, ייתכן מאד שהערכים השונים עליהן גדלו עיתונאיות אלה במשפחות המוצא שלהן, הביאו אותן לפתח יכולות אישיות ותכונות הנדרשות למקצוע העיתונאות – למשל, חוש ביקורת מפותח.

משתנה נוסף שעלה כשיקול בבחירת מקצוע העיתונאות הינו תכונות אופי ויכולת ללכת נגד הזרם. כך, למשל, מתארת את עצמה שלומית:

"אוקי, כי אני יותר נועזת. שגם זה דרך אגב משהו שאני שומעת. טוב מה לעשות, את יש לך פה גדול ואת לא מפחדת ואת לא כלום. אז אף אחד לא יגיד לך מה לעשות".

מדבריה של שלומית עולה כי הבחירה במקצוע שאינו הוראה ואינו מהמקובלים והנפוצים לנשים חרדיות, היא בחירה הדורשת אומץ רב ואופי חזק. ברי כי חוש ביקורת מפותח ו"פה גדול" אינן תכונות מוערכות בחברה פונדמנטליסטית, סמכותנית והיררכית כמו החברה החרדית, ולכן הנשים הללו משלמות מחירים אישיים גבוהים על בחירתן התעסוקתית. ואולם, לצד המחירים הללו, יש בבחירה תעסוקתית זו גם תגמולים, המתבטאים בתחושת כוח ושליטה וכן בהנאה ממעמד חברתי גבוה יותר. ואכן, חלק לא מבוטל מהעיתונאיות ציינו שהן ביצעו בחירות חריגות נוספות בחייהן, בין אם בבחירה ללמוד באקדמיה או אפילו לשרת שירות לאומי. לא מן הנמנע שבחירות אמיצות אלה מהוות קרקע ובסיס לעסוק במקצוע זה ולקדם באמצעותו שינוי בחברה החרדית.

בחירתן של אותן עיתונאיות במקצוע לא קונבנציונלי מעוררת בסביבתן החרדית תגובות אמביוולנטיות, הנעות על הסקאלה שבין הערצה וגאווה לדחייה ורתיעה, באופן שמעורר לעיתים את התחושה של מוסר כפול (Double standard). כך, למשל, מחד גיסא, העיתונאיות החרדיות זוכות ליחס של מעין "סלבריטאיות" בחברה הניזונה כמעט באופן בלעדי מהעיתונות הכתובה ומשמשת כקהל פעיל ומגיב. העיתונאיות מצויות במוקד העניינים והידע, מה שממצב אותן כאישיות "חשובה", בעלת "הילה" מסוימת. כמו כן, העיתונאיות עצמן מעידות שחשו "גאוות יחידה" הנובעת מכך שמספרית, העיתונאיות במגזר אינן רבות, ומכך שהצליחו להתברג למקצוע בעל מעמד גבוה:

"יש איזושהי יראת כבוד בציבור החרדי למילה הכתובה. אין טלוויזיה והמיינסטרים עדיין מאד מייחס חשיבות לעיתונים. מי שכותבת טור באחד העיתונים הנפוצים, אז יש לה את המעמד, וזה וואו, סוג של משאת נפש" (אביגיל)

אפילו תמר, שהופיעה בטלוויזיה, מספרת על גאוות יחידה שחש אביה, על אף חוסר שביעות רצונו מהמקצוע שבחרה לעצמה:

"כשהייתי בטלוויזיה, הוא היה מושיב את כולם מול הטלוויזיה- תראו, תראו, הבת שלי.."

מאידך גיסא, החברה החרדית לעיתים קרובות משדרת לעיתונאיות מסר של דחיה, של חריגות וזרות ושל חוסר קבלה שלמה של המקצוע אותו בחרו לעצמן ובמשתמע מכך – חוסר קבלה שלמה שלהן עצמן. זה אולי מסביר מדוע הן לעיתים קרובות חשות מהסביבה הטלת פקפוק במידת חרדיותן:

"הילדים נתקלו באמירות כמו "אמא שלך מודרנית" .. (מרגלית)

דבריה של איילת, המשדרת ברדיו חרדי, משקפים את האמביוולנטיות ביחס הסביבה החרדית כלפי מקצוע העיתונות ואת המוסר הכפול – מקצועה של איילת נתפס כחריג על ידי מורה אחת של בתה וכמקור להערצה בעיני מורה שניה:

"אז המורה אמרה לה, תגידי איך את מתמודדת עם זה שאמא שלך ברדיו? אוי ויי. אז היא פרצה בצחוק. מה, אין לי שום בעיה עם זה שאמא שלי עובדת ברדיו. אמא שלי מהממת ואני אוהבת אותה. והיא עושה עבודת קודש. ואין לי שום בעיה עם זה שאמא שלי ברדיו. מצד שני הייתה מורה אחרת שמלמדת אנגלית או משהו [ואמרה לה] – או, איילת זו אמא שלך? וואו אני לא מאמינה! אמא שלי שומעת אותה, לא מוותרת." (איילת)

היחס האמביוולנטי של הסביבה החרדית לעיתונאיות נובע בין היתר ממרכזיותו של שיח הצניעות בחברה החרדית. מקצוע העיתונאות כרוך בחשיפה רבה, אישית ומקצועית, ולפיכך נתפס כמקצוע ש"אינו יאה" לאישה חרדית. כמו כן, המקצוע כרוך באינטראקציה עם גברים, באופן שעלול להתפרש כלא מספיק צנוע. יחס אמביוולנטי זה משליך גם על תחושתיהן של העיתונאיות

החרדיות ועל תפיסתן את העצמי שלהן. לעיתים יחס זה מוביל לקונפליקט זהות מסוים בין הזהות החרדית של האישה לבין זהותה המקצועית כעיתונאית. כך למשל מסבירה מיכל את הדילמה הפנימית שלה:

”אני לא רוצה שיגידו שאני כל היום מדברת עם הגברים. תראי, זה תדמית לא טובה אצלנו. אז הינה זה דילמה שקורית לי. אבל בסדר. איכשהו אני חיה איתה בשלום” (מיכל)

עם יחסה האמביוולנטי של הסביבה החרדית מתמודדות העיתונאיות באמצעות מספר אסטרטגיות. האסטרטגיה הראשונה היא, כזכור, החלת מנגנון פיצוי: שמירה והקפדה יתרה על הגבולות הנוקשים שמכתיבה החברה והתקשורת החרדית. כל עוד לא מדובר בכתיבה בנושאים פוליטיים, אסטרטגיה זו בדרך כלל תצלח. כך, אותן עיתונאיות הבוחרות באסטרטגיה זו מאמינות בצדקת דרכן, עושות זאת מתוך תחושת שליחות ומחמירות עם עצמן בתחום הצניעות תוך הקפדה יתרה על מצוות הדת, מתוך רצון ”להוכיח” לסביבתן שהמקצוע החריג לא פגע בדתיותן ובצניעותן. בכלל, עולה כי ”צניעות” היא מושג מפתח, בייחוד ביחס לניגוד שהוא יוצר אל מול מקצוע חושפני כעיתונאית. כך למשל מספרת מרגלית, עורכת בעיתון חרדי נפוץ:

”זו נקודה כאובה. כשהתחלתי עם עיתונות, זה היה כבוד לא גדול, או יותר נכון מאד קטן, להיות עיתונאית. הסתכלו עלי מאד מוזר. לא היה קל אבל זה היה חזק ממני. כשהתחלתי, ביקשתי ברכה מהרב פישר זצ”ל. קיבלתי ממנו את הברכה והוא אפילו התיר לי לכתוב בעיתונים חילוניים. הייתי בערך העיתונאית היחידה במגזר בזמנו. מאד שמרתי לאורך השנים על כל כללי הצניעות, ואף בהקפדה יתרה. היה לי חשוב להרגיש בסדר עם עצמי. ביקשו לראיין אותי, אז שאלתי את הרב והוא התיר לי, אך בלי תמונה לפני גיל 40. אז עשו ראיון, בלי התמונה. עד היום לא הצטלמתי”.

אסטרטגיית התמודדות שניה היא התנגדות והתרחס: אמונה חזקה בצדקת הדרך תוך הדגשת הפן האידיאולוגי של המקצוע ואי התחשבות בגבולות ה”מקובלים”. כך, למשל, חווה מספרת כי העובדה שהיא מחזיקה אינטרנט בבית לצורך עבודתה פגעה בסיכויי הקבלה של הבת שלה לסמינר, אך כשנשאלה על המחיר אותו משלמות בנותיה ענתה: ”כשאני מאמינה במה שאני עושה אני לא, לא חוששת”.

רוב העיתונאיות החרדיות שנשארו בעיתונות החרדית בוחרות באסטרטגיה הראשונה, מאחר ובחירה באסטרטגיה השניה משמעה בידוד חברתי והחלת סנקציות כלפיהן מצד הסביבה החרדית כאקט ממשמע. יתרה מזאת, פעמים רבות החברה מענישה את **משפחתה** של העיתונאית, מה שמהווה תג מחיר מאד גבוה אותו רבות מהעיתונאיות אינן מוכנות לשלם ואשר דורש אומץ רב ואמונה פנימית חזקה. כך, למשל, מספרת דבורה שעבדה בכלי תקשורת חילוני:

”בעיקר ריחמתי על חמי, שהוא היה הולך לבית כנסת ואז היה חוטף - תראה מה הכלה שלך כתבה היום. את יודעת, כל מיני כאלה דברים. היה קשה לי עם זה. אבל כאילו מה זה אומר? שאני אשב בבית ואסתום את

הפה, ואז מה? אני אתן להם את הניצחון שלהם? כאילו מה שהם רוצים? .. שילמתי המון מחיר. הקטן למשל, לא רצו לקבל אותו לתלמוד תורה שרציתי לשלוח אותו. תראי, אני במידה מסוימת הצלחתי למצוא לי את המיליה שלי. היו תקופות של... סוג של בדידות כזאת, שלא היה לנו ממש חברים". (דבורה).

דבריה של דבורה מציירים תמונת מצב עגומה לפיה מי שלא מיישרת קו עם האסטרטגיה הראשונה – כלומר, התמודדות עם היחס האמביוולנטי מצד החברה על ידי הקפדה יתרה על הכללים – סיכוייה גבוהים למצוא עצמה מבודדת, כאשר משפחתה משלמת מחיר חברתי על הבחירה באותה אסטרטגיה. יש לציין כי על אף שחלק מהעיתונאיות מותחות ביקורת ואינן מסכימות עם הנוקשות הרבה של החברה החרדית, הסנקציה של היפרדות מחברה זו, אליה השתייכו כל חייהן, היא קשה מנשוא. חברה זו, על אף מגרעותיה, מעניקה להן ביטחון ושייכות.

מהראיונות עלה כי ייתכן וישנה מעין אסטרטגיה שלישית. על מנת לא לחוש את הבדידות והחריגות שהן מנת חלקה של זו ש"לא הולכת בתלם", חלק מהעיתונאיות נקטו באסטרטגיה מעניינת: הגדרה עצמית מחודשת בתור "חרדית מודרנית", "חרדית שפויה" וכן הלאה (הביטויים לקוחים מהראיונות). הרעיון הוא להוציא את עצמן מכלל החרדיות ה"טיפוסיות" ולהכניס את עצמן לקטגוריה חדשה ומודרנית יותר, בה לא יחושו ויצטיירו כשונות. לא תמיד הן מכנות את החרדיות הזו "חרדיות מודרנית", מאחר ומדובר בצמד מילים הנחשבות לעיתים קרובות כמעין מילת גנאי בציבור החרדי לחרדי שאינו מקפיד על מצוות. ראוי לציין בהקשר זה כי ייתכן וזוהי לא אסטרטגיית התמודדות הנובעת מהאחרות שלהן, אלא שמלכתחילה, בשל היותן "מודרניות" יותר באופיין ובדעותיהן, הן הגיעו למקצוע העיתונאות. קשה לקבוע מה קדם למה. כך למשל, מיכל בדבריה מעידה על הקושי לקטלג את עצמה, אך עם זאת מעידה על עצמה שהיא באופייה יותר פתוחה וכהגדרתה "שפויה":

"אני לא יודעת, חרדי שפוי, יש דבר כזה [צחוק]? אני לא שמה את עצמי במגירות. א' כי אני חריגה בנוף. גם העיסוק שלי. וגם ב.. כנראה גם באומץ שלי.. וכנראה זה לא פשוט, הנתח שוק הזה. זאת אומרת אם אתה לא מספיק חזק אתה יכול לפספס בדרך. וזה כואב לי. כי אני רציתי באיזשהו מקום להוכיח שאפשר להיות גם חרדי וגם להיות פתוח".

מדבריה של מיכל עולה כאב כלשהו על כך שהסביבה החרדית לא כל כך מקבלת חריגות ואחרות. לפיכך, צריך להיות "חזק" כשהולכים נגד המיינסטרים ומיכל מעידה על התמודדותה הלא פשוטה בניסיונה (שלא צלח) להראות שאפשר אחרת. ניכר מדבריהן של דבורה ומיכל שדרך המלך היא להלך בין הטיפות: להשתייך לחברה החרדית ועדיין להחזיק בדעות מודרניות ומתקדמות ובמקצוע חריג. כלומר, הפתרון עבור חלקן הוא השתייכות לקטגוריה חדשה, של חרדים מודרניים, כאשר גם בבחירה להשתייך לקטגוריה זו יש מחירים שהן משלמות בתוך החברה החרדית שאליה הן מבקשות להשתייך. בנוסף, יש לזכור כי לעיתים, כרוך בבחירה זו גם "מס שפתיים" שהן נדרשות לשלם. ואכן, רבות מהעיתונאיות יישרו קו עם מה שנתפס כמקובל בחברה החרדית וכתבו מה שהיה מצופה מהן, על אף דעותיהן השונות:

"הסתדרתי גם עם דברים שבואו נאמר שאני קצת יותר מודרנית בהשקפות שלי, אני כתבתי חרדי. בסך הכל, ברומא תתנהג כמו רומאי, את יודעת... לא היתה לי בעיה עם זה בזמנו". (חדוה)

כלומר, הדעות היחסיות "חתרניות" או "מתקדמות" לא גלשו לכתבות שהעיתונאיות הכינו לעיתונים החרדיים, בבחינת "ברומא התנהג כרומאי". ניתן לראות פה פער בין האופן בו העיתונאיות תופסות את עצמה לבין האופן בו מצופה ממנה להתנהג ולהתנהל ברמה החברתית והפרופסיונלית. הפער הזה מביא לבדיקת גבולות מתמדת, לקונפליקטים פנימיים ובמקרים רבים להשלמה ויישור קו עם הנורמות הנוהגות בחברה החרדית, על אף שהעיתונאיות באופן אישי אינן מסכימה איתן. דבורה מתארת את הקושי שבדבר:

"אז תראי, זה נורא קשה. אחד הדברים שמאוד קשים, במיוחד לציבור שהוא למשל כמוני, שהם כאילו הציבור היותר מודרני והיותר פתוח והיותר אקדמאי וכאלה... זה המקום של איפה אתה מול המגזר החרדי. כל הזמן יש את המקום הזה של ה'לבדוק גבולות'". (דבורה)

בניגוד לחדוה, דבורה חווה את הפער בין התפיסות האישיות הפנימיות לבין הנורמות וההתנהגויות המצופות ממנה כאישה חרדית כמקום של קונפליקט זהותי, של "איפה אני מול החברה החרדית" ושל בדיקת גבולות העצמי והחברה. בדומה לתיאורם של זיכרמן וכהנר (2012), מיקום חברתי זה נושא עימו קשיים ולבטים אינסופיים, שכן החרדים המודרניים חפצים להיות חלק מהקהילה החרדית ואין הם חפצים לפרוש ממנה או אפילו לבקר אותה באופן שיערער על יסודותיה.

"דוס מחמד": המפגש עם העולם החילוני

העיתונאיות החרדיות מהוות מיעוט דתי בדיסציפלינה חילונית במהותה, הנשלטת על ידי ערכים חילוניים. ואכן, המדיה החילונית רואה בעיתונאיות החרדיות מעין עוף מוזר, חריג, ועם זאת **אטרקטיבי מאד**. עיתונאיות חרדיות המועסקות בכלי תקשורת חילוניים נמצאות במיצוב ייחודי, "על התפר" שבין החרדיות לחילוניות, בין עולמות שונים לחלוטין. הקושי הכרוך במפגש עם עולמות תוכן אחרים כל כך יוצר פרדוקסים שונים ומצב של תחושת "זהות כפולה" (ליוש, 2014). תחושה זו גורמת להפרת האיזון הפנימי של הנשים ומעוררת בהן את הצורך להגדיר מחדש את זהותן כנשים חרדיות. על מנת לעשות כן, הן מבליטות את הייחודיות והשוני שלהן על פני נשים חרדיות אחרות.

חלק משמעותי מהעיתונאיות שהשתתפו במחקר חוו עבודה עם התקשורת החילונית בשלב זה או אחר בקריירה שלהן, אולם רק מיעוטן עובד או עבד באופן מלא בתקשורת החילונית. העיתונאיות אשר הופיעו במדיה החילונית מציינות שהן תמיד היו על תקן "דוס מחמד" ולא הצליחו לצאת מחוץ לגבולות המשבצת הזו על אף רצונן בכך. הדבר תואם את יחסה של התקשורת לקבוצות מיעוט נוספות בחברה (עולים חדשים, ערבים וכו'). כך מתארת מיכל, מחד, את תחושת השליחות והייצוגיות שחשה בהופעותיה בטלוויזיה, כאישה חרדית, ומאידך את התסכול שחשה מחוסר

ההצלחה לפרוץ את המשבצת של "דוס המחמד" על אף מאמציה להוכיח שהיא אינה עוד "סמל מייצג":

"תמיד רציתי להוכיח שיש, ועוד בטח אישה, שמבינה בפוליטיקה, באקטואליה. אז היו לי המון תכניות... למשל אצל... במטבחון של דן שילון. זה היה תכנית פוליטית אקטואלית. אז אני נורא הייתי מוכיחה להם באיזשהו אופן. כי הייתי תמיד על טייטל של גם אישה וגם מיעוטים. הם תמיד צריכים לתת הרי בטלויזיה גם להביא ערבי, רוסי או חרדי. וגם נשים כן. אז הייתי להם על אותו כיסא אז עניתי להם על הצורך, כי הייתי גם דוסית וגם.. וזה נורא כזה, לא נעים להגיד, קצת סקסי להביא לתוכנית אישה חרדית ועוד אישה שמבינה בפוליטיקה. ומתעסקת ומתעניינת. אבל לא הצלחתי באיזשהו אופן לפרוץ את הזה שזה.. תמיד קראו לי על תקן הדוסית".

תמר מספרת על ניסיון להתחבר למדיה החילונית באמצעות אימוץ מאפיינים מהשפה והתרבות החילונית ועבודה כמגישת מוזיקה – עיסוק מאד לא מקובל לאישה חרדית. על אף זאת, גם היא מתארת את מיקומה המתמיד כסמל וכמייצגת של המגזר החרדי:

"שידרתי שם ואז גם הטלויזיה עלתה עלי מהר מאד כי היחסי ציבור עשו ממני מטעמים- חרדית עם פאה בלילה, משדרת מוזיקה, איי איי איי... ואז התחלתי לשדר שם בלילה וזה עשה באזז, והם השתמשו בי, זאת אומרת המשרד יחסי ציבור שלהם הוציא את זה החוצה, כאילו מגניב. דוסית עם פאה. הם העלו תמונות שלי. זה היה מגניב לגמרי. ואז התחלתי עם הטלויזיה. ובטלויזיה.. בהתחלה הזמינו אותי היחסי ציבור שלהם לראיון ברשת בתכנית בוקר, מגזין לייף סטייל. ראיינו אותי וזה היה ראיון ארוך, הם פשוט לא רצו להפסיק את הראיון. סיפרתי להם על גור, על בני ברק, מה שבערך אני מספרת לך עכשיו. ואז הטלויזיה עלתה עלי גם כן. ואז ההפקה התחילה להזמין אותי כל פעם כשיש דברים של דוסים שעשו בלגן וחיפשו חרדית היו מרימים אלי טלפון. ואז התחלתי בתכנית של אברי גלעד בבוקר לבוא להתראיין על חרדים. המומחית בלי הזקן לענייני חרדים".

אם כן, ניכר כי העיתונאיות החרדיות "נדחפות", לעיתים שלא מרצון, למשבצת החרדית, ככל שמדובר בערוצי תקשורת חילוניים. הן למעשה מהוות מעין "Token", במונחיה של קאנטר (Kanter, 1977), לאור מיעוטן המספרי הניכר של נשים חרדיות העובדות במערכות כלי התקשורת החילוניים. למרות זאת, ממשיכה תמר ומספרת כי למרות חיסרון זה, היא מצאה את מקומה בתקשורת החילונית מאחר ששם, בניגוד לתקשורת החרדית, העריכו את דעותיה:

"דווקא במגזר החילוני הכירו בי כמישהי שיש לה דעה. אלה שנולדתי איתם וגדלתי איתם ומכירים אותי כל הזמן שמים אותי ב"תעשי לייף סטייל, תעשי שיווק".

בדבריה של תמר חבויה התייחסות להבניית הזהות המגדרית והפרופסיונלית הנעשית לה בארגון בו היא מועסקת. באופן יוצא מהרגיל, היא מתארת דווקא את התקשורת החילונית כמי שהכירה בכישוריה ויכולותיה. כמו כן, עלה בראיונות כי רבות מהעיתונאיות חשות שלא בנוח עם הפרשנות ועם אופן הצגת המגזר החרדי בתקשורת החילונית. לפיכך, העיתונאיות החרדיות תופסות את עצמן כמעט תמיד כנציגות וכמליצות יושר על המגזר החרדי כשהן מופיעות בתקשורת החילונית:

"את רואה את אמנון לוי ואת נעלבתי, ממש את נעלבתי. אני עצמי מפחדת מהדברים המפחידים שרואים אצלו במסך, לי זה עושה חרדות, את מבינה? אז, אז זהו אבל את פותחת בחדרי חרדים, עוד ידיעה ועוד ידיעה ואנשים כותבים את מה שיש להם, היינו נלחמות שמה" (נעמי)

מעניין לציין את ביקורתה של דבורה, המבטאת עמדת מיעוט, לפיה אותם עיתונאים חרדיים המייצגים את החברה החרדית במדיה החילונית הם אוטומטית סוג של "יחצנים" שלה:

"העיתונאים, so called, עיתונאים, אני לא קוראת לזה עיתונאים, שיושבים באולפני טלוויזיה ומייצגים במירכאות את הציבור החרדי, הם לא עיתונאים, הם יחצנים. אתה נמצא באיזושהי עמדה שאמורה בעצם להגיד, הכול קדוש, אני אגן עליהם, no matter what. זה הכול אפולוגטיקה טהורה. לגמרי". (דבורה)

בדבריה של דבורה, שהועסקה בעבר בכלי תקשורת חרדיים וכיום מועסקת בתקשורת החילונית בלבד, ישנה גם ביקורת סמויה על עצם כינוי המייצגים הללו "עיתונאים". ניכר כאן שהיא מעדיפה את זהותה הפרופסיונלית על זו החרדית, כשאלה נמצאות במתח ביניהן. עיתונאי אמיתי, לדידה, לא יגן בכל מחיר על החברה החרדית רק כי הוא נתפס כמייצג שלה. זה בעיניה תפקידו של יחצן ועיתונאי הנוהג כך למעשה חוטא לתפקידו העיתונאי ולא אתיקה העיתונאית.

מצד העיתונאיות החרדיות, יחסן כלפי התקשורת החילונית הנו אמביוולנטי ונע על הציר שבין דחיה ורתיעה לבין כמיהה ושאיפה כמוסה להגיע למדיה זו. כך למשל מספרת צילה, הכותבת בעיתון חרדי:

"הציעו לי לפני איזה חמש עשרה שנה, הציעו לי לבוא לכתוב במעריב.. תראי, אם לא הייתה לי פרנסה, אם לא היה כסף והייתי צריכה לגדל ילדים. אחר כך לחתן ילדים. אני הייתי שוקלת אני אומרת לך את האמת. הייתי שוקלת. לא חושבת שזה... אני חושבת שזה בושה שאישה חרדית תכתוב במדיה חילונית".

ההצדקה היחידה מבחינתה של צילה לעבודה בכלי תקשורת חילוני, מעשה הנתפס בעיניה כלא פחות מבושה, היא אילוץ פרנסה. מדבריה אף משתמע שבכלי התקשורת החילוניים השכר גבוה יותר מאשר בכלי התקשורת החרדיים, מה שמהווה גורם משיכה לעולם התקשורת החילוני. נראה כי הרתיעה מעולם התקשורת החילוני נובעת מחוסר היכרות ותחושת זרות מול התקשורת החילונית שהיא חלק מעולם החורג מהכללים והנורמות של העולם החרדי ונתפס כ"אחר". כמו כן, ישנה תפיסה המושרשת בחברה החרדית לפיה התכנים בהם עוסקת התקשורת החילונית הם רדודים, שטחיים וצהובים. כך, למשל, משתקף מדבריה של נעמי, שעזבה את התקשורת החרדית

בשל התנגדות לכלליה המחמירים ובשל ההקצנה הדתית וכיום היא לא עוסקת בתחום התקשורת:

"היתה לי פעם איזושהי דילמה שקיבלתי איזו הצעה לערוך מגזין שהוא היה מגזין פנאי כזה וכלל את סוג הדברים שאת קוראת להם שלא במרחב הצניעות, מאוד צהוב, מאוד חושפני, ולא לקחתי את זה. הרגשתי שזה לא, קודם כל מהסיבה הפשוטה שהתפיסה שלי מאוד אידאולוגית. אם אין משהו שהוא יש לו משמעות אז אני לא שמה, אבל אני גם לא רוצה להתעסק במרחב שהוא בעיני אסור".

על אף תפיסותיה המתקדמות של נעמי, פתיחותה הרבה והביקורת שהיא אינה חוסכת מהחברה ומהתקשורת החרדית, היא מציינת כי בעיניה חלק מהתכנים בתקשורת החילונית נמצאים במרחב האסור ונגועים בחוסר צניעות. בכך ניתן לראות שהיא מפנימה את כללי הפעולה של החברה החרדית, מעדיפה את זהותה החרדית על פני זו הפרופסיונלית ומציבה לעצמה גבולות דתיים וחברתיים, אותם היא לא מוכנה לעבור ואשר במידה מסוימת מגנים עליה מפני חריגה גדולה מדי. דבריה אלה מתיישבים עם ממצאיה של ליוש (2014) על פיהם לנשים החרדיות חשוב לשמר את הסדר הקיים גם אם יש להן ביקורת עליו. ניכר כי זוהי הדעה הדומיננטית בקרב המרואיינות ולפיכך חלקן הגדול אינו מועסק בקביעות בכלי תקשורת חילוני. יתרה מזאת, חלק מהעיתונאיות סבורות כי הציפיות של כלי תקשורת חילוני מכתבת חרדית המועסקת אצלו הן להביא חומר צהוב ומשמיץ על החברה החרדית – מעשה המוגדר כטאבו:

"אני ויתרתי שם על משרה של כתבת לענייני חרדים. כי זה להביא כל הזמן צהוב ורכילות ואת כל האיטמים הכי מלוכלכים את יודעת. אבל אני לא יכולה איך אומרים גם לחיות בתוך המגזר הזה וגם להשמיץ אותו כל הזמן. לא רציתי להיות הבובה שלהם..." (שלומית)

"יש גם קטע כזה שכשאתה כותב באתרים חילוניים למשל או בעיתונות חילונית, היא יכולה לכתוב מאוד יפה והכול אבל מדי פעם היא צריכה בעצם, לא יודעת אם זה דימוי לא שייך.. הדימוי היחיד שיש לי זה להקריב כל פעם קורבן למולך, שככה פעם בחודש או חודשיים להביא איזשהו אייטם שמבחינתי יורד על הציבור החרדי". (אהובה)

שלומית ואהובה רואות בתקשורת החילונית גורם מאיים המבקש להפוך אותן לכלי משחק בידיו, כאמצעי שנועד לשרת את הדעה-לגיטימציה שהתקשורת החילונית מבקשת לעשות לחברה החרדית. היא אינה מוכנה להיות אמצעי לניגוח החברה בה היא חיה, מאחר והדבר עלול להביא אותה לקונפליקט חריף בין זהותה כחרדית לבין עיסוקה המקצועי וזהותה הפרופסיונלית. הדבר אף עלול לפגום בתחושת שייכותה לחברה החרדית מאחר וכדי להתקבל בתקשורת החילונית כשווה היא צריכה למעשה למתוח ביקורת שלילית על החברה שממנה הגיעה. מדובר במחיר קשה מנשוא אותו רובן לא מוכנות לשלם על מנת לעבוד בכלי תקשורת חילוני. בדברים אלה מובלע גם כעס על התקשורת החילונית המציגה את החברה החרדית באור שלילי ו"משחירה" אותה כמעט תמיד. כעס זה מתבטא בהשוואה שמבצעת אהובה בין התקשורת החילונית לבין עבודת אלילים,

וכך הן מצדיקות לעצמן את הבחירה להישאר בתוככי המסגרת החרדית מבלי להתעמת עם נורמות חילוניות.

"לעצב את המציאות": מאפייניה הייחודיים של התקשורת החרדית

השאלה האם יש לראות בעיתונות החרדית, על מגבלותיה וכלליה הנוקשים, עיתונות בהגדרתה המקובלת (כ"ץ, 1998), העסיקו רבים מחוקרי החברה החרדית. יש הטוענים כי העיתונות החרדית חסרה שני מרכיבים מרכזיים של תקשורת: אמת ועצמאות – העיתונים החרדים אינם נצמדים לעובדות באופן מלא, והכתבים החרדים אינם עצמאיים לחלוטין בדיווחיהם.

הראיונות מאששים טענות אלו ומראים כי התקשורת החרדית נתפסת בחברה החרדית וגם בעיני העיתונאיות עצמן כגורם מחנך משמעותי, מעצם יכולתה לעצב את סדר היום החברתי. לאור תפקידה החינוכי, העיתונות החרדית מציגה את המציאות האידיאלית והרצויה יותר משהיא מדווחת על המציאות כפי שהיא. בהתאם לכך, ישנם נושאים ש"יועלמו" או "ישופצו", על אף שהם נושאים חדשותיים לכל דבר ועניין ויש אינטרס ציבורי בפרסומם. מנגד, ישנם נושאים שהעיתון מעוניין להבליט ולהדגיש והם יקבלו במה נרחבת ומפרגנת. כמובן שחלק מהתפקיד החינוכי הוא הגזמה בתיאור העולם החילוני ופיתוייו, על מנת להרחיק את הקוראים ממנו (בליץ, 2003). כל כתבה, כל ידיעה, כל סיפור בהמשכים המתפרסם בעיתון, כל מודעה, עוברים ביקורת של ה"מבקר" (במלעיל), פונקציה הקיימת בכל עיתון חרדי. ביקורת זו נועדה בין היתר, לוודא שהעיתון עומד בתפקידו ה"מחנך" ושהוא משדר תפיסות ונורמות "ראויות" ורצויות. כך למשל מתארת צילה:

"העיתונות החרדית, אחד מהדברים שמאוד מאוד מבדילים אותה מהעיתונות הכללית, זה שהיא כותבת דברים לצורך מסוים. אפילו הכתיבה הכיפית כמו בדיחות ותשבצים וחידות וכאלה דברים יש להם מטרה. יש להם מטרה חינוכית לתעסוקה כשרה." (צילה)

בנוסף לתפקידה החינוכי התקשורת החרדית גם מהווה "שופר" בידי קבוצות פוליטיות חרדיות ובידי הנהגת הציבור החרדי (אריאלי, 2001; קפלן, 2006). בכך, היא מהווה חלק בלתי נפרד מהפוליטיקה החרדית. התקשורת מהווה במה להפצת האג'נדה הרצויה, להאדרת מנהיגי החברה החרדית ולהעלמת והסתרת המעשים שאינם תקינים (כך למשל, מקרה בו חבר כנסת חרדי נחשד בפלילים). מדובר אם כן בעיתונים שאינם, וגם לא מתיימרים, להיות ניטרליים או אובייקטיביים, כפי שמעידה צילה:

"כל העיתונים הם מפלגתיים. רק יש כאלה שמצהירים על זה במפורש ויש כאלה שמסתירים את זה" (צילה).

יתרה מזאת, אהובה מתארת ערבוב ממשי של הפוליטיקה עם העיתונות, עד כדי תיאור תפקיד העורכים של העיתונים כמעין משרת אמון של הפוליטיקאים:

"לא היה נראה מוזר לאף אחד שהעורכים של 'יתד נאמן' הם אלו שניהלו את המטה [של מפלגת יהדות התורה]. יותר מקובל בעיתונות החרדית שעיתונאי גם עוסק בפוליטיקה. כי כולם יודעים שעורך 'יום ליום' הוא איש ש"ס. הוא לא יכול להיות לא איש ש"ס כי הוא נמצא במקום הזה. או 'יתד נאמן' אז זה גימל או 'המודיע' זה חסיד גור או 'מבשר' זה חסיד של הילדים של פרוש."

אהובה מסבירה כי כך העיתונות החרדית בנויה מלכתחילה כך שישנו קשר הדוק בינה לבין הפוליטיקה החרדית. באשר לתפקידם של העיתונאים במארג כוחות זה, לאה מתארת את התחושה שהעיתונאים בתקשורת החרדית הם אמצעי וכלי להשגת מטרות פוליטיות. שוב עולה סוגיית הניצול והשימוש בעיתונאים על ידי מי שמחזיק במוקדי הכוח:

"בואי נאמר שלגדולי ישראל יש השפעה גדולה בציבור שלנו והרבה פעמים משתמשים בנו כדי להעביר את המסרים שלהם".

מציטוט זה עולה כי עיתונאי בתקשורת החרדית אינו נהנה מחופש עיתונות וביטוי ומאוטונומיה מקצועית, אלא הוא מהווה כלי שרת בידי בעלי השליטה בעיתון – בדרך כלל יהיה זה גורם מפלגתי או פוליטי. שוב עולה סוגיית בלבול ההגדרות הקיימת בחברה החרדית בין תפקיד העיתונאי ותפקיד היחצ"ן. כמו כן, עולה השאלה האם הציבור החרדי מבין מהי עיתונות חופשית במובנה המקובל והדמוקרטי.

לאור מאפייניה הייחודיים של התקשורת החרדית כמחנכת וכשופר פוליטי, עולה השאלה כיצד מתייחסות לכך העיתונאיות החרדיות וכתוצאה מכך כיצד מתעצבת הזהות המקצועית שלהן אל מול מאפיינים אלה. חלק מהעיתונאיות – בעיקר אלה שכיום אינן חלק מהתקשורת החרדית – מותחות ביקורת חריפה על מאפיינים אלה של התקשורת החרדית ומציגות אותה כמייצגת אינטרסים של בעלי הכוח:

"התפיסה שם של עיתונות היא לא תפיסה שלך ושלי של עיתונות – כלב שמירה של דמוקרטיה. אין לזה מקום, אנחנו לא בדמוקרטיה. זה לא רק מקום מחנך, זה מקום שמעצב את המציאות. זה בא לתאר איזושהו עולם שבתוכו אנחנו חיים. אבל.. הייצוג הזה הוא **ייצוג שקרי**. הוא **ייצוג אינטרסנטי**". (דבורה)

דבורה טוענת שהתקשורת החרדית חסרה מאפיינים של תקשורת המונים כמקובל בעולם המערבי. היא אינטרסנטית ומציירת תמונת מציאות שקרית המשרתת את האינטרסים של בעלי הכוח, או כדברי אחת המרואיינות "מכורה מראש". כמו כן, עולות גם טענות על רדידות ואיכות ירודה של התכנים המתפרסמים בתקשורת החרדית עד כדי זלזול באינטליגנציה של הקוראים.

מנגד, חלק מהעיתונאיות החרדיות מקבלות את תפקיד התקשורת כגורם מחנך ותומכות בתפקיד זה. יתרה מזאת – הן אף סבורות כי מדובר בעיתונות ערכית יותר בהשוואה לזו החילונית וכי מדובר באגינדה לגיטימית שיש לכל כלי תקשורת:

"אני חושבת שעיתון תפקידו לחנך את הקהל. במפורש. אנחנו כאן לא רק בשביל לדווח, לתת לאנשים את מה שמעניין". (חוה)

חוה, יחד עם עיתונאיות נוספות, אינן רואות בתפקידו המחנך והפוליטי המובהק של העיתון בו הן עובדות כבעיה מוסרית, מה שאולי ממחיש את חוסר הביקורתיות שלהן כלפי החברה החרדית בכלל וכלפי התקשורת החרדית בפרק וכן ממחיש את הפנמת הערכים החרדיים על פני אלו הפרופסיונליים. בדבריה של אהובה ניתן לראות כיצד היא מסגרת על מאפיינים ייחודיים אלה של התקשורת החרדית:

"להפך, אני חושבת שהעיתונות החרדית היא ערכית יותר. קודם כל צורות ההתבטאות שלה. מבחינתי עדיף לי עיתון שאני יכולה שהבן שלי יקרא ולא יקרא על אונס. אני בעד." (אהובה)

אהובה מצדיקה את תפקידו המחנך של העיתון החרדי, מפנימה את שיח הצניעות והפטרנליזם ובשמו היא רואה בעיתונות ובעצמה כמגן של קהל הקוראים מפני תכנים לא ראויים ולא רצויים. היא מייחסת לעיתונות החרדית יותר ערכיות ומוסריות, ובשם אלו היא מרשה לעצמה "לסנן" את המציאות. בדבריה, גם היא, כמו עיתונאיות נוספות שהגנו והצדיקו את המאפיינים הייחודיים של התקשורת החרדית, משרתת את המטרות אותן מעוניינת ההנהגה החרדית להשיג באמצעות כלי התקשורת החרדיים: ציות, חינוך הקהילה לערכים הרצויים והשגת כוח פוליטי.

בניגוד חריף לעמדה המוסרנית שהובאה לעיל, עומדת תופעת היעדר האתיקה העיתונאית, הנחשבת להכרחית בכל כלי תקשורת, מהעיתונות החרדית. מהראיונות עלה כי אין הכשרה מסודרת של עיתונאים חרדיים בנושאי אתיקה עיתונאית, ובהתאם, רבים מהם מועדים בנושא זה וחשופים לתביעות. יתרה מזאת, לא בטוח שיש טעם לדבר על אתיקה במנגנון שכמעט כולו פוליטי ומכיל ניגוד אינטרסים מובנה וידוע המקובל על כולם:

"בכלל בעיתונות החרדית יש תופעה שעיתונאים עובדים בעוד עבודה. הרבה פעמים זה ניגוד אינטרסים משווע. זה מאוד נפוץ שעיתונאי הוא גם עובד במשרד יחסי ציבור. משרד פרסום. או שהוא יועץ לחבר כנסת, יועץ לשר. הוא עוזר השר... אין אתיקה, מתה האתיקה". (צילה)

מהציטוט שלעיל עולה כי בתקשורת החרדית די מקובל שעיתונאים חרדיים מתפקדים גם כיחצ"נים, דוברים ויועצים פוליטיים. ברי כי מדובר בחריגה ברורה מכללי האתיקה, אך כאמור נראה כי כללי האתיקה בקושי קיימים במערכות העיתונות החרדיים והם לא נמצאים בראש סדר העדיפויות בה. ראוי לציין כי רק חלק קטן מהעיתונאיות הזכיר את נושא האתיקה העיתונאית, מה שמעיד יותר מכל על היעדרה ועל הזדהות של רוב העיתונאיות החרדיות עם החברה החרדית וערכיה באופן הגובר על הזדהותן עם הפרופסיה המקצועית שלהן.

כנגזרת של האמור לעיל, התקשורת החרדית מקפידה להתנהל בתוך גבולות ברורים וידועים. כך, למשל, ישנם ביטויים, מושגים ומונחים אותם לא ניתן לכתוב בעיתון חרדי, תמונות נשים וילדות לא יוצגו לעולם בעיתון חרדי ועוד. בנוסף, בעיתונות החרדיים מתקיים מנגנון של צנזורה הלכתית לכאורה – ועדה רוחנית וה"מבקר" (גופי הפיקוח והצנזורה בעיתונות החרדית, המעניקים את "תעודת ההכשר" לידיעות שיפורסמו) הקיימים בכל עיתון חרדי. בראיונות עלה כי על אף שביקורת זו של הוועדה הרוחנית מוצגת כביקורת הלכתית תורנית, היא בעיקרה **חברתית**.

הצנזורה בודקת כל פרט קטן המתפרסם בעיתון והיא מדקדקת על קוצו של יו"ד. כך, למשל, הצנזורה מנטרת מילים הנחשבות לבלתי צנועות, אזכורים הקשורים בספורט או בפלילים וכל ידיעה העוסקת במישרין בבנות או נשים. העיתונאיות החרדיות העובדות במערכות העיתונים החרדיים מתארות הקפדה זו כמגוחכת לעיתים ומוגזמת בוודאי, אך באותה נשימה אומרות שהן מעדיפות לא להילחם בזה ולקבל את המגבלות האלה. כך למשל מספרת לאה:

"בעיתון שלנו יש ביקורת רוחנית, שהיא בודקת כל דבר בעיתון – מהתאריך ועד המודעות, דרך הידיעות. ממש כל דבר. תמונות. גודל של תמונות. תוכן. הכל. אז יש לנו במשמרות סביב השעון הנציג של הוועדה הרוחנית שקוראים לו ה"מבקר". וכשהוא מתלבט, אז יש לו וועדה רוחנית שהוא מתייעץ איתם, והם הבוסים. הם מקבלים משכורת מבחוץ. הם לא כפופים לאף אחד. ממש, בלי הגזמה, כל מילה נבדקת.. אני כבר רגילה, את מבינה, בין אם זה קצת מגוחך.. זה פשוט לא עובר.. אז אני מעדיפה במקום להיאבק בזה, אני פשוט לא מתייחסת [צוחקת]".

ניכר כי האיסורים והמגבלות הרבות בעיתונים החרדיים נובעים מתפיסות חברתיות ומהחמרות נוספות שנועדו למנוע הידרדרות רוחנית. ההגבלות הן קיצוניות והן מגבילות את חופש הביטוי של העיתונאיות. גם אם יעמדו בכללים הנוקשים, עליהן לכתוב בצורה מאד מסוימת, יבשה במידת מה, מרומזת, ללא התייחסות ופרשנות אישית. וממילא, כאשר נושא הכתיבה מתנגש עם ההלכה, העיתונאיות החרדיות יתנגדו לכתוב עליו. כך, למשל, לגבי תחקיר שחשף שחיתות במועצה דתית, אומרת רות:

"היה לי יותר את הקטע ההלכתי כי יש בעיה של לשון הרע ורכילות. אז ישר הודעתי שאת התיק הזה אני לא לוקחת בלי שמקבלת ועדה הלכתית, כיוון שזה נוגע לפרנסה של אנשים... אני אמרתי אני עיתונאית, אני צריכה שני דברים: אני צריכה הלכה בלשון הרע וחוקי אתיקה. זה הכול."

מהדברים עולה כי רות הציבה לעצמה שני גבולות מרכזיים בעבודתה כעיתונאית: הלכות "לשון הרע" ואתיקה עיתונאית. כלומר, קודם כל היא בודקת שהיא יכולה לפרסם את הדברים בהיבט של דיני "לשון הרע" והיא מבקשת אישור הלכתי בנושא. הדבר מעיד על מרכזיות הנושא ורגישותו בקרב עיתונאיות חרדיות, ואכן רבות מהן העלו זאת כנושא המעסיק אותן רבות ושבגינו חלקן חששו להיכנס למקצוע. ניכר כי על מנת לשמור על הזהות החרדית שלהן, על אף הזהות הפרופסיונלית העשויה לעיתים להתנגש עמה, ולהלך בין שתי הזהויות, רבות מהעיתונאיות מקפידות על הגבולות ההלכתיים שהציבו לעצמן, בעיקר בנושאי "לשון הרע" וצניעות. ואולם, ברי כי אימוץ אדוק של כללי "לשון הרע" פוגם בכללים הפרופסיונליים של "דיווח אמת", וכך מבכרות רבות מהעיתונאיות את חוקי הדת על פני החוקים הפרופסיונליים.

רבות מהעיתונאיות הכותבות בעיתונות החרדית על אף הצנזורה מעידות כי הן כותבות ב"קודים", במילים "מותרות" המקובלות בחברה החרדית כשמות קוד למילים אותן לא מזכירים, כדוגמת "הריון", "סרטן השד" ו"תקיפה מינית":

"ברגע שאת מבינה שכל מי שקוראת את זה יודעת על מה מדובר, את יכולה לכתוב מה שאת רוצה. את לא חייבת לקדש מילה, את צריכה להבין את המרחב שבו את נמצאת וזה בסדר" (נעמי)

נעמי למעשה מתארת אסטרטגיית התמודדות ייחודית לקונטקסט חברתי זה – העיתונאית כותבת בנושאים שהיא מעוניינת לכתוב עליהם, אך עושה זאת בצורה מרומזת, עקיפה ותוך שימוש במילות קוד מקובלות.

על השאלה האם העיתונאיות נתקלו בקונפליקט בין המקצוע להלכה השיבו כמעט כולן בשלילה, מאחר ומלכתחילה אין כל רצון שלהן לכתוב כנגד ההלכה. ממצא זה תואם את ממצאיה של בליץ (2003) במסגרתו כל העיתונאיות החרדיות התייחסו להלכה כקודמת לכל שיקול אחר. כך למשל מספרת נעמי:

"תראי, את מלכתחילה כמעט לא מגיעה למקום הזה בגלל שמראש לא מאשרים לך כתבה שנמצאת במקומות האלה. איזה דברים שנויים במחלוקת הלכתית? רוב הדברים הרעים בעולם אמורים להיות בעצם מהותם אסורים, או קיי? את מבינה? התפיסה היא תפיסה סוציולוגית חברתית". (נעמי)

מדבריה של נעמי ניתן גם להבין שהיא לא מנסה לאתגר את הגבולות המוצבים לה על ידי מערכות העיתונים, על אף שהיא מודה שהם חברתיים בעיקרם. גם מעיתונאיות נוספות עלה כי הגבולות הן פעמים רבות חברתיים ולא הלכתיים:

"אני לא מוכנה למשל להתראיין אפילו ביום אחר שיצלמו את זה בטלוויזיה וישודר בשבת. אני לא מוכנה. אני תמיד מכפיפה את עצמי. אני אביא נושאים שהם על השוליים ועל הקצה ושהם רק טאבו חברתי. לא דתי. אני מעזה לדבר על כל נושא ש.. שהוא כאילו מטאטאים מתחת לשטיח. אבל רק בגלל סוציולוגיה. הגבולות סוציולוגיים. אני יכולה לקרוע אותם בלי.. אני לא נבהלת לקרוע אותם. לא קורעת גבולות הלכה". (מיכל)

מיכל עושה הבחנה בין גבולות הלכתיים, אותם אין סיכוי שהיא תחצה, לעומת גבולות חברתיים שאותם היא כן מנסה לחצות. למעשה, ניכר כי הרטוריקה של העיתונאיות היא רטוריקה לפיה יש להבחין הבחנה ברורה בין גבולות הלכתיים וגבולות חברתיים, כאשר על גבולות חברתיים העיתונאיות יהיו מוכנות לעבור. אך מאידך, רבות מהן טוענות באותה נשימה שהן כפופות לצנזורה ולביקורת של העיתון ומלכתחילה לא נכנסות למקומות ה"בעייתיים" בעיני הביקורת, גם אם הם חברתיים ולא הלכתיים. לאור הדברים הסותרים, עולה השאלה, אשר תידון בפרק הדיון, כיצד והאם יכולות העיתונאיות החרדיות לקדם שינוי של ממש בחברה החרדית.

יתרה מזאת, עולה כי הוועדה הרוחנית בעיתונים החרדיים אינה "נקיה" מאינטרסים זרים, כפי שמעידה דבורה:

"הוא היה רב מאוד חשוב בבני ברק... ניסו ככה לגשש מולו מה אפשר לעשות כדי להשתיק את העניינים שלא יהיה בלגנים. אז הוא אמר להם, 'תשמעו,

אתם תשימו מישהו משלי ברדיו, אתם תשלמו לו משכורת, הוא יהיה הוועדה הרוחנית. נגיד שיש וועדה רוחנית. הבן אדם שלי יקבל משכורת'... so far so good. כולם נהנים. טוב, אז מה שקורה. זה מה שקורה עד היום אגב. יש כמעט בכל מקום, זה... דמי לא יחרץ, פרוטקשן, איך שלא תקראי לזה. זה, זה קיים. חד משמעית."

דבורה משתמשת במילים חריפות לתיאור מצב של "יד רוחצת יד" במערכות העיתונות החרדיים ומצב בו הוועדה הרוחנית אינה מורכבת בהכרח מאנשים שמומחיותם הינה פסיקה הלכתית, אלא מאנשים שהשתמשו בקשריהם כדי להיות ממוקמים בעמדת כוח והשפעה על סדר היום התקשורתי החרדי. אופן ההתנהלות המתואר לעיל, יחד עם המגבלות הבלתי סבירות, יצרו תסכול רב אצל חלק מהעיתונאיות – אלה שלא השלימו עם השיטה וגילו קושי לקבל עליהן את כלליה. ואכן, חלק מהן עזבו בעקבות זאת את העיתונות החרדית:

"יש לי את הגבולות שלי והגבולות שלי אומרים, כשאני כותבת טור אני לא אכתוב טור נגד משהו שהוא נגד ההלכה. כי אני מאמינה בה. אבל מצד שני כשאני מראיית מישהו, אני יכולה לראיין אנשים שממש לא כוס התה שלי, אבל אני חושבת שזה יהיה לא אתי לא לראיין, כי עם כל הכבוד, המקום הזה של לחסום מידע הוא לא מקום שאני נמצאת בו. אני כותבת הכל. אני לא תומכת, לא מתנגדת, לא כלום. אני כותבת הכל. וכל אחד יראה.. אני, מצטטת את האנשים וכל אחד.. תחליטו איפה העמדות שלכם. ואז כאילו אני הנייטרלית, אין פה איזה אג'נדה.. הטורים שלי, הם אולי לא כשרים מגזרית אבל הם כשרים הלכתיים". (דבורה)

גם עיתונאיות כמו דבורה, שעזבו את העיתונות החרדית, מדגישות שיש להן גבולות הלכתיים והן לעולם לא יעברו אותם. אולם, השוני ביניהן לבין העיתונאיות שנשארו בעיתונות החרדית הוא בנוגע לגבולות החברתיים. כך, למשל, דבורה מעידה כי לא תשתף פעולה עם חלק מהמגבלות החברתיות הרווחות בחברה החרדית, כמו הסתרת מידע. זהו המקום בו הזהות הפרופסיונלית שלה גוברת על הזהות החרדית. יש הבנה שזהות חרדית מורכבת מהשמירה על ההלכה, שהיא ברורה ולא ניתנת לערעור, אך גם מנורמות רבות שהן חברתיות ולא הלכתיות ואין חובה לקבל את כולן כ"כזה ראה וקדש", רק בשל הזהות החרדית.

דרך התמודדות נוספת של חלק מהעיתונאיות החרדיות עם התסכול שהן חשות לנוכח המגבלות הרבות המוצבות להן מטעם מערכות העיתונות, היא מעבר למדיה אחרת – המדיה המשודרת למשל, הנתפסת כמאפשרת יותר ואשר בה לא ניתן לנטר בזמן אמת כל מילה הנאמרת בשידור חי. גם המדיה האינטרנטית מאפשרת יותר חופש פעולה. למרות זאת, העיתונאיות דיווחו כי גם במדיה המשודרת החלו מוטלות סנקציות ומגבלות על תפקוד נשים כשדרניות וגם באתרי אינטרנט חרדיים ישנו סינון מסוים של התכנים, כך שגם אופציה זו לא בהכרח מאפשרת כיום עקיפה של המגבלות הרבות.

"חיים ב-Highway": מאפיינים תעסוקתיים

בנוסף לקשיים הייחודיים שמציבה התקשורת החרדית בפני העיתונאיות החרדיות, הרי שהן מתמודדות גם עם קשיים האופייניים לעיסוק התקשורתי – הן כנשים בעיסוק הנחשב גברי והן כאמהות עובדות. בראיונות עלו מספר פרמטרים תעסוקתיים אליהן התייחסו העיתונאיות: שכר, הגשמה עצמית וסיפוק מהמקצוע, מעמד וסטטוס מקצועי, עצמאות בתפקיד, שילוב קריירה ומשפחה, לחץ ושחיקה ואפליה מגדרית במערכות כלי התקשורת.

מהראיונות עלה כי על אף שהאילוץ הכלכלי דחף רבות מהן למקצוע העיתונות, העיתונאיות החרדיות מתגמלות בתגמול כספי נמוך מאד על עבודתן, בעיקר בתחילת הקריירה. מיעוטן אף עזבו את המקצוע לבסוף בשל השכר הנמוך, או עברו לתפקידי עריכה:

"כתבתי 12 כתבות חודשיות באלף עיתונים. ג'ינגלתי בטירוף. 16 טורים. 12 כתבות. אני אומרת לך, אני אחת העיתונאיות המטורפות. ואני אגיד לך למה עשיתי את זה. כדי פשוט להגיע למשכורת טובה". (יהודית)

"את צריכה משהו כמו שבעה עיתונים בשביל להגיע למשכורת ממוצעת, סבירה. כי את פרלינס אז את רוצה להגיע ל-4.000 שקל את צריכה שבעה עיתונים .. זו עבודה לא מתוגמלת" (רות)

יהודית ורות ממחישות בדבריהן עד כמה השכר הוא נמוך ועיתונאית נאלצת לעבוד במספר כלי תקשורת במקביל על מנת להתפרנס. לכך יש להוסיף את הדרישות לזמינות מתמדת ואת תנאי העבודה הלא שגרתיים, מה שהוביל לעזיבה של חלק מהעיתונאיות את המקצוע:

"אני יכולה להגיד שהעבודה העיתונאית היא עבודה מאוד תובענית.. הצורך הזה להיות מחוברת כל הזמן ומעודכנת כל הזמן ולנסות להיות ראשונה בכל דבר זה עבודה מאוד תובענית". (אהובה)

למרות האמור, חלקן מודות שמדובר בעבודה נוחה כאשר יש צורך לתמרן בין העבודה לבית ולמשפחה לאור הגמישות הרבה בשעות העבודה והיכולת לעבוד, לפחות חלקית, מהבית.

"אם אני רוצה לגדל ילדים ולעשות את זה בנחת, זאת בהחלט עבודה שמתאימה.. זה נכון שיש את הטירוף הזה של כל מיני שעות מוזרות. ויש את הזמן הזה שאני מסתכלת ואומרת להם 'לא לדבר איתי עכשיו!' אבל אני פה. אם אין מקרה חירום, אני בבית. אם יש ילד חולה, אני בבית. שלא נדבר על זה שכשהייתי מניקה, זה היה כל כך טוב לי שיכולתי לעבוד מהבית". (חוה)

ניכר שקונפליקט קריירה-משפחה בהחלט מתקיים גם אצל העיתונאיות החרדיות, בשל תובענות העיסוק. צילה ורות מתארות את הקושי העיקרי בכך שהעבודה פולשת למרחב הפרטי והאישי של העיתונאית, כולל באירועים משפחתיים. למעשה, הקושי הגדול הוא בטשטוש הגבולות בין המקצוע למשפחה ולחיים האישיים. הן מתארות חיים במתח גבוה, כשהעבודה נוכחת ברקע כל הזמן:

"עיתונאית שאומרת לך שנוח לה עם שילוב משפחה, היא לא עיתונאית.. אני זוכרת שאני הולכת לחתונה של אחותי ואני בטלפון. אני לא חיה חיים, אני על highway". (רות)

למרות זאת, רוב העיתונאיות העידו שהן חוות סיפוק והגשמה עצמית ממקצוען, אך עם זאת הן נוהרות ונמנעות מהמונח "קריירה". כך למשל מעידה רות:

"אני עובדת בשביל המשכורת ולא קריירה. זה עוד משהו שאני יכולה לומר בלב שלם, בכיף. נהנית, ואני רואה שליחות. הסיפוק שלי הוא מזה שאני שיניתי ועשיתי". (רות)

ניכר כי העיתונאיות החרדיות נעות בין הנטייה להיכנע לנורמות הקהילה החרדית, לפיהן יציאה לעבודה של אישה היא לגיטימית למטרת פרנסה ותו לא, לבין תחושת השליחות והסיפוק המלווה אותן בעיסוק במקצוע העיתונאות.

באשר למעמד וסטטוס מקצועי, הרי שבעולם התקשורת, תפקיד עריכה נחשב לבכיר יותר לעומת תפקיד העיתונאי, מאחר והעורך מעצב סדר יום חדשותי. לפיכך, מעבר של עיתונאי לתפקיד עריכה נחשב לקידום במערכות העיתונות. רוב העיתונאיות שרואיינו אינן עורכות ובאופן כללי מספר העורכות, בייחוד בתקשורת החרדית, מצומצם מאד. בהלימה עם ממצאיה של בליץ (2003), נראה כי רובן גם אינן מעוניינות בקידום לתפקידי עריכה ותובעניים הנתפסים כ"גבריים" ודורשים שעות עבודה רבות. בנוסף לכך, אין דחיפה ועידוד לכך מצד הממונים שלהן, בני הזוג והקהילה בכללותה. כך, למשל, אהובה מתארת את ה"מרוץ" שחווה כשקודמה לתפקיד עריכה, מרוץ בו לא הצליחה לעמוד והוביל לעזיבתה את התפקיד לאחר מספר חודשים:

"פתאום לעבור לתפקיד עורך ראשי של הכול וכל הכותבים מתחתי זה היה מרוץ מטורף אבל עשיתי את זה בערך חודשיים וזה היה יותר מדי. זאת אומרת להיות אימא לשבעה ילדים... ולהיות מחוברת כמעט רצוף למחשב, רצוף... תראי, אישה חרדית בדרך כלל, נלך שוב על הכללות, אז זה אימא וזה משפחות עם ילדים." (אהובה)

ניתן להבין מדבריה של אהובה כי העיתונאיות מושפעות מחברה אנטי פמיניסטית שאינה מעוניינת לקדם לעמדות כוח והשפעה ולכן נשארות שנים רבות בתפקידי עיתונאות זוטרים. תפקיד העורך נתפס כקשה ותובעני וכתפקיד שאינו מתאים לאישה חרדית, המטופלת בילדים רבים. מעבר לכך, העיתונאיות נתונות ללחצים ארגוניים המביאים להקטנתן ולמזעור נוכחותן במרחב הציבורי ובעמדות מפתח בהן יש להן הזדמנות להשפיע ולעצב את המציאות באופן שונה. משום כך, קידום מקצועי לתפקידי עריכה אינו נפוץ וגם כאשר הוא מתרחש, במקרים רבים לעיתונאית אין תמיכה ורוח גבית חברתית ומשפחתית לקידום זה.

באשר לעצמאות מקצועית, עולה מדברי חלק מהמראיינות, בעיקר הוותיקות שבהן, כי הן נהנות מעצמאות ניכרת, שהושגה באמצעות רכישת אמון ה"מבקר", הוועדה הרוחנית ועורכי העיתון. חלקן – הצעירות בעיקר, אך לא רק – לא זכו לעצמאות כזו, מה שהוביל, בחלק מהמקרים (ולא

כסיבה היחידה), לעזיבתן את התקשורת החרדית. נראה כי ההבדל בין מי שעזבה את התקשורת החרדית ובין מי שנשארה בה נעוץ בשאלה עד כמה מוכנה אותה עיתונאית להבליג, לקבל בהבנה התערבות בלתי פוסקת של עורכים ומבקרים בתכנים ובנושאי הכתבות שהיא מכינה וכן עד כמה היא משלימה עם המגבלות וכללי המסגרת הנוקשים. העיתונאיות הקונפורמיסטיות יותר, אלה שקיבלו את הכללים ומשלימות עמם, טענו בראיונות שהן מקבלות חופש ועצמאות במידה רבה. העיתונאיות שהגיבו בקושי לקבל את הגבולות הנוקשים והתמרדו כנגדם, לבסוף עזבו את התקשורת החרדית. ישנן גם עיתונאיות שהצהירו כי הן לא נהנות מעצמאות גדולה בתפקידן, אך הן עדיין נשארות במערכת ופועלות במסגרת הגבולות והמגבלות. עולה גם כי ישנם הבדלים משמעותיים בין העיתונאים ביחס לשאלת העצמאות של הכותבת. כך, למשל, עיתון "משפחה", הנחשב ליברלי יותר, מאפשר יותר עצמאות מאשר עיתונים שמרניים וותיקים כמו "יחד נאמן" ו"המודיע".

תופעה נוספת שעלתה מהראיונות ועולה בקנה אחד גם עם מחקרה של בליץ (2003), היא תופעת אפליית נשים המועסקות במערכות כלי התקשורת החרדים. האפליה מתבטאת במתן שכר נמוך יותר לנשים ביחס לגברים במקצוע העיתונאות, ביחס מזלזל ומקטין, במניעת קידום ובשוביניזם. יש לסייג ולציין כי רק חלק מהמרוואיינות דיווחו על תופעה זו. כך למשל לאה מספרת על רמות שכר שונות לגבר ולאשה:

"אני מקבלת יחס מצוין וכבוד רב אבל אני בטוחה שאנחנו הנשים מרוויחות קצת פחות מהגברים בכל מקרה ואולי הרבה פחות. כי יחס זה דבר אחד ומשכורת זה דבר אחר. לא, לא אני לא חושבת שהם יעזו להציע למישהו שהוא גבר שיקדיש את כל שעותיו כמוני ויקבל את הסכום הזה". (לאה)

דבריה של לאה מתיישבים עם נתונים על אפליית נשים בשוק התעסוקה באופן כללי ובתשלום שכר נמוך לאישה בהשוואה לגבר באותו תפקיד, גם בתחום התקשורת. נעמי מתארת מצב בו הנשים החרדיות מפנימות את האפליה ומתייחסות אליה כאל מצב נורמלי:

"מערכות העיתונים האלה סובלות משוביניזם מאוד מאוד קשה. בוא ניקח את 'משפחה', שהוא העיתון הפתוח ביותר, הפתוח מכולם – נשים לא חותמות בשמן על מאמרי פרשנות פוליטית, הנשים לא חותמות על פרשנות פוליטית נקודה... החיים בתוך המערכת מאוד קשים, יש היררכיה מאוד קשה של גברים. 'אישה לך למטבח' - שמעתי את המשפט הזה, לא אלי, אבל כלפי מישהי אחרת. החיים קשים, למרות שיש שמה הרבה נשים שעובדות, ממש הרבה, אבל החיים קשים שמה לנשים, הם לא פשוטים בכלל. רוב, הרוב מוחלט, אפשר להגיד שיש להם רוב אפילו (של נשים)... את מפנימה את זה, את חלק מזה, זה בסדר, את לא חושבת שזה מעוות."

נעמי מתארת מצב לפיו למרות שמספרית ישנן נשים רבות שעובדות במערכות העיתונים החרדיים, הן מופלות לרעה ונמצאות בתחתית ההיררכיה, כאשר גברים שולטים במערכת ונמצאים בראש הפירמידה. יתרה מזאת, היא מתארת נסיבות עבודה תחת משטר של שוביניזם ישיר ובוטה. נעמי, שאינה מועסקת כיום בכלי תקשורת חרדי כלשהו, בין היתר מהסיבות הללו,

שופכת אור על התופעה לפיה העיתונאיות החרדיות מפנימות את הדיכוי והאפליה שהן חוות על בסיס יומיומי ומתייחסות למצב זה כאל מצב נורמלי ורגיל. לכן רובן המוחלט לא מתקומם נגד המערכת ואפילו לא יהיה מודע לבעייתיות שבמצב זה. ייתכן כי זוהי הסיבה בגינה רק חלק מהמראיינות דיווחו על אפליה זו כמאפיין תעסוקתי של נשים בתקשורת החרדית.

"הוא היה היא": העלמת הקול הנשי מהתקשורת החרדית

העיתונאיות החרדיות מתמודדות עם אתגרי עיצוב זהות פרופסיונלית הן לאור היותן נשים בחברה פטריארכלית ושמרנית והן כנשים העובדות במקצוע הנשלט בידי גברים. הקונפליקטים הזהותיים במישור זה רלוונטיים לסוגיות מגדריות הקשורות לנורמות חברתיות רווחות בחברה החרדית. החברה החרדית, כחברה סגורה ושמרנית, מדירה נשים מהמרחב הציבורי וגם מהמרחב התקשורתי והעיתונאי. הדרה זו מתבטאת בחוסר ייצוג נשי בעיתונות החרדית, המתבטא בהיעדר נשים במרחב התקשורתי, בתמונה או בידיעה ראשית, כמו גם בהשמעת דעה ופובליציסטיקה.

מהראיונות עולה כי באופן קונסיסטנטי, דרך פרקטיקות מגוונות, התקשורת החרדית "מעלימה" או מטשטשת את הקול הנשי מתוכה. הדבר מתבטא בשימוש בשמות עט גבריים או חסרי מגדר מובחן, כמו גם שימוש בראשי תיבות עבור שמות העיתונאיות בחלק מהעיתונים. פרקטיקה נוספת היא יחס מפלה במערכות כלי התקשורת החרדיים פנימה, המתבטא בצמצום אפשרויות הקידום של העיתונאיות לנישה ה"נשית" בעיתון בלבד (כדוגמת מגזין הנשים), בהסללת העיתונאיות לכתיבה בנושאים "רכים" הנחשבים "נשיים" ולא בולטים מדי וכמובן בהעלמה ויזואלית ברורה של תמונות נשים מהעיתונים החרדיים. הלכה למעשה, אין כיום אף עיתון חרדי בו ניתן למצוא תמונה של אישה – גם לא בעיתונים הנחשבים לליברליים יותר. יתרה מזאת, הגדילו לעשות מספר עיתונים בכך שאינם מראים גם תמונות של תינוקות בנות וילדות. הדבר לא רק יוצר תמונת מציאות מעוותת, אלא שעצם העלמתן הוויזואלית של נשים, הצנעת ידיעות הקשורות בנשים בולטות או מנהיגות (ונשים בכלל), ואף העלמה מכוונת של נשים מתמונות קיימות (למשל, בתמונת השבעת הממשלה) מדירה אותן מהתקשורת ומהמרחב הציבורי הלכה למעשה. התוצאה היא שהבסיס הלגיטימי לנוכחותן של נשים נעדר ומעורער כל הזמן. כמו כן, לנשים העיתונאיות אין מודל לחיקוי בעיתונות החרדית. כך, למשל, מספרת חדוה:

"יש עוד מודעה כשהבנות מאחורה. כן, כן. או שהבנות מאחורה או שאין בנות בכלל. וזה ציור. זה ציור. It's not even real. אז אם יש גישה כזאת בעיתון שככה ייראו המודעות בפנים זה מחלחל החוצה. אין לי מה להגיד. מה עוד יש...הנה פרסומת של קוטג'. אבל הקטע המצחיק זה שקוראים לזה המשפחה, הבית, אין אישה..." (חדוה)

חדוה משליכה מהיעדר הייצוג הנשי בעיתונות החרדית אל המציאות האמיתית, החברתית. כלומר, היעדר הייצוג הנשי בתקשורת החרדית מוביל בתורו להדרת נשים במרחב הציבורי החרדי ולתת-ייצוג נשי בחברה החרדית בכלל. הוא אף מעודד ומשמר את הישארותן של הנשים במיקומן

השולי ובספירה הביתית. חדוה מצביעה על ההשלכות של היעדר הייצוג הנשי בתקשורת החרדית על מעמד האישה החרדית בהקשר המגדרי הכולל:

"מה הבעיה עם זה שהאישה כותבת פוליטיקה בשם של גבר? הבעיה היא שכשאין לך כתבת פוליטית אישה שכותבת בשמה או כתבת מדינית בשם שלה, ילדה בת שתים עשרה שרוצה להיות עיתונאית היא לא שואפת להיות כתבת מדינית כי אין דבר כזה, אין לה מודל לחיקוי, אין לה איזה משהו שהיא אומרת 'אוקיי, כשאני אהיה גדולה אני רוצה להיות זאתי וזאתי'. היא מקסימום רוצה להיות כתבת שכתבת בעיתונים של הנשים כי זה מה שהיא רואה שיש"

ציטוט זה מצביע על ההשלכות שבהיעדר מודל לחיקוי לנשים ולבנות חרדיות: המצב החברתי הקיים משתמר ומשועתק והתפיסה המבחינה בין המרחב הציבורי-פוליטי ובין המרחב הפרטי-משפחתי מתחזקת (הרצוג, 2000; נריה בן-שחר, 2002). חדוה אף רומזת לכך שנשים בתקשורת המודפסת החרדית מופיעות בעיקר במוספי נשים ייעודיים ובנושאים הנחשבים "רכים" ו"נשיים", וגם אז - לא בתמונתן ולא בכותרת הידיעה. בוטות במיוחד הן התערבויות שנוקטות לעיתים מערכות העיתונאים החרדיים באשר לתמונות אקטואליות הכוללות נשים, למשל תמונת השבעת הממשלה - בהן למעשה נעשית עבודת ריטוש ופוטושופ על מנת להעלים את הנשים מהתמונה. כך, יסיק הקורא החרדי המצוי כי בממשלה הנכנסת ישנם רק שרים גברים ואף לא אישה אחת. הדבר עולה כדי עיוות של הדיווח החדשותי ועיוות של ייצוגי הנשים בתקשורת ובפוליטיקה. רוב העיתונאיות החרדיות משלימות עם תופעה זו, מי יותר ומי פחות, אך אם הן בוחרות להישאר בתקשורת החרדית הן מחויבות להשלים עמה. בכל מקרה, תחושת הבעייתיות ביחס לתופעה עלתה אצל רובן. בכדי להתמודד עם תחושה זו, העיתונאיות שנשארו בתקשורת החרדית נוקטות באחת משתי אסטרטגיות התמודדות עיקריות: הראשונה - הבנה והשלמה עם העלמת הנשים מהעיתונות החרדית, כחלק מהפנמת הנורמה הזו כנורמה לגיטימית. העיתונאיות הבוחרות באסטרטגיה זו אף מבצעות רציונליזציה שלה ומצדיקות אותה, וחלקן אף מפנות אצבע מאשימה ומדגישות את הקיצוניות בצד החילוני. אסטרטגיה שניה היא ההבנה שנורמה זו אינה חיובית אך השלמה עם כך שהמחיר של הישארות בתקשורת החרדית הוא להשלים עמה ולשחק לפי "כללי המשחק":

"פעם התקשרו אלי מה-BBC. הם עשו איזה פאנל כזה ונורא עניין אותם לדבר איתי בתור אישה כי הנושא התעורר מפני שעשו רעש גדול כשבתמונה של הממשלה החדשה חתכו אצלנו את הנשים.. זה היה נראה כמו פראבדה פעם ברוסיה. זה פשוט עשה כותרות בעולם. זה היה ממש בדיחה. אז חיפשו מה-BBC עם מי הם יכולים לדבר וכשהם שמעו שאני אישה, בכלל הם נורא התלהבו.. היא [הכתבת מה-BBC] אמרה, כאישה אל אישה תעשי לי טובה, את רוצה להגיד לי שזה לא מרגיז אותך? אבל אחרי הכול תשמעי, אני... גם דיברנו על זה וגם ככה חשבתי אחר כך עם עצמי. אני חיה בציבור הזה. אני בחרתי בחברה הזאת בסך הכול. אני אפילו יכולה להגיד שאכן בחרתי בה מפני שבסך

הכול לא גדלתי במשפחה חרדית. המשפחה שלי הייתה דתית אבל לא הייתי חייבת... **גדלתי על זה, וזה כל כך מופנם אצלי, כאילו, הפנמתי את הדבר הזה כל כך הרבה זמן** כבר...אני מרגישה שמכבדים אותי מאד. ואם מישהו מעז לא לכבד אותי מספיק, אז הוא חוטף. אז אני ממש חיה עם זה בשלום. ואני באופן כללי חושבת שנשים מקבלות הרבה אצלנו הרבה כבוד בקהילה". (לאה)

לאה בוחרת באסטרטגיה השניה, משלימה עם התופעה של העלמת נשים מהעיתונות החרדית ומקבלת את העמדה המדירה של הקהילה החרדית למרות הקונפליקט הפנימי שהיא חווה. למעשה, כאן רואים שבמאבק בין זהותה החרדית לזהותה המגדרית, הזהות החרדית גוברת. הדרך שלה לפתור את הדיסוננס שהיא חווה היא באמצעות השלמה עם המצב וקבלתו. ליוש (2014) הגדירה תפיסה כזו כמסורתנית (Traditionalism), כלומר: על אף חוסר שביעות הרצון מהמציאות הנוכחית, הפרט משלים עמה כיוון שתופס אותה כבלתי ניתנת לשינוי או לשליטה. תפיסה זו אף מביאה לתחושת חוסר אונים אל מול המערכת וכלליה, הנתפסים כחזקים מדי מכדי שהפרט יוכל לחתור תחתיהם ולחולל שינוי חברתי. זו נקודה נוספת המעלה את השאלה האם ביכולתן של העיתונאיות החרדיות לקדם שינוי של ממש.

בנוסף לאמור, עלה מהראיונות כי העיתונאיות החרדיות מוכוונות לכתיבה במדורי נשים, המתוארים כבעלי רמה נמוכה וילדותית:

"יש לו מוסף נשים אינפנטילי, אני כאילו, יש לנו קבוצת פייסבוק שאני מדי שבוע מעלה פנינים נבחרים משמה, **אני פשוט לא יכולה להכיל את הקטסטרופה במו עיני, זה זוועות עולם, זוועות עולם, זוועות, אין, אין, אין** משהו שדומה למוסף נשים הזה. באמת, **זה עלבון למין האנושי**". (נעמי)

כלומר, גם כשישנו מוסף ייעודי לנשים, הוא ברמה נמוכה מאד והוא למעשה תוחם את הנשים לטריטוריה ילדית שאינה נתפסת כרצינית ואשר אינה תואמת את צרכיהן האמיתיים. כך נוצר סדר יום נשי מובחן ושונה מסדר היום הכללי והופך את הנשים ל"אחר". יתרה מזאת, הדבר מקבע את חוסר מודעותן של נשים חרדיות רבות לנושאים פוליטיים ואקטואליים ובכך מאשש את העמדה הילדותית והמקטינה המיוחסת להן.

פרקטיקה מרכזית נוספת להעלמת הקול הנשי מהעיתונות החרדית היא השימוש בשמות עט. מעטות העיתונאיות שלא נתקלו בבקשה מהעורך לחתום בראשי תיבות שמן או להשתמש בשם עט, בייחוד מי שכותבת בענייני פוליטיקה, רבנים, כלכלה וכד'. חלקן קיבלו זאת בהבנה ואף ראו בכך יתרונות בשמירה על פרטיותן, אך רובן התקוממו כנגד התופעה. כך, למשל, מספרת מיכל:

"הייתי כותבת כנסת ועורכת פוליטית ולא נתנו לי לחתום את השם שלי בשמי המלא. כי מה פתאום אישה מתעסקת בפוליטיקה. אז מאוד התעצבנתי. שנים נלחמתי עם זה".

מיכל, שכיום אינה משמשת כבר ככותבת פוליטית והקימה פלטפורמה עיתונאית עצמאית, מתארת את תסכולה מטשטוש המגדר שלה בעיתונות החרדית וכן את מאבקה בתופעה. מיכל למעשה

מתארת מצב של הדרה משולשת כתוצאה מהצטלבות מיקומי השוליים (Intersectionality) שלה: כאישה, כחרדית וככתבת בנושאים פוליטיים. היא חווה הדרה וקונפליקט זהותי הן במעגל החרדי, הן במעגל המגדרי והן במעגל הפרופסיונלי ככתבת פוליטית. הצטלבות מיקומי שוליים זו היא הסיבה לכך שמכל אימצה לה זהות ייחודית, פנתה לדרך עצמאית ויזמית וכיום היא בעלת עיתון חרדי משלה.

מעבר לאמור, עלה בראיונות כי גם מי שלא כותבת בנושאים פוליטיים, אך שמה מודרני מדי או שהוא שם חיבה, עשויה להיתקל בבעיות עם פרסום שמה המלא:

"כאילו, באמת? שם חיבה? מה השטויות האלה כאילו? זה דברים שאני לא מוכנה לקבל אותם. אין פה באמת איזשהו איסור. וגם גדר, איזה גדר בדיוק יש פה, שמה? זה השם שלי, אתו אני מזוהה. זה השם שאתו אני כותבת. ככה אנשים מכירים אותי. מזהים אותי. זה השם שאני אוהבת. ואתו אני רוצה להיות נקראת ומוכרת. אז למה הם באים ולוקחים לי את זה. זאת אומרת, בגלל מה? בגלל שוועדת הצניעות שלהם בוועדה הרוחנית שלהם החליטה שאסור שמות חיבה. למה מישהו שקוראים לו יוסי יכול להירשם יוסי, אבל אני לא יכולה להירשם שלומצי? הכינוי חיבה הזה זה מה שגבר שיפתח את הכתבה ויראה שכתוב שלומצי [שמה הבדוי של המרואיינת], אז זה מה שיעלו לו סרטים לראש? את מבינה? כאילו זאת קיצוניות שאני לא מוכנה לקבל אותה.. זה נורא מפריע לי. כי, אם אני נותנת לזה לגיטימציה, אז אני אומרת בעצם שלא אכפת לי, זה לא מפריע לי. ואתם יכולים לעשות בי מה שאתם רוצים. וזהו, עוד עשר שנים לא יתנו לאשה חרדית לכתוב בעיתון, כי כבר לא יידעו איך לכתוב את השם שלה. יכריחו אותה לכתוב בשמות של גברים.. בסה"כ יש לי מה להגיד, ואני רוצה שאנשים ידעו שאני אומרת את זה. ויכול להיות שגם תהיה לזה יותר השפעה. אז למה להסתיר אותי, מה קרה? אני לא, זה לא טלוויזיה, זה לא משהו שאנשים רואים. את יודעת, זה בסך הכל חתימה של השם שלי. איפה הבעיה עם החתימה של השם שלי?"

שלומית רואה בדרישה לכתוב בשמות עט או בראשי תיבות אקט שלא רק מטשטש את המגדר של הכותבת אלא מוחקת את זהותה. רוב העיתונאיות החרדיות מעוניינות בפרסום הכתבות שלהן עם שמן המלא, והסתרת שמן למעשה גוזלת מהן חלק משמעותי מהזהות והמוניטין המקצועי שלהן. יש פה אקט שהוא מעבר לעוד כלל צניעותי מחמיר, אלא כזה שעולה כדי מחיקת וטשטוש זהות. דבריה של חדוה, ששימשה ככתבת פוליטית בעיתונים חרדיים במשך שנים רבות תחת שם עט גברי מובהק, ממחישים את מחיקת הזהות ומחדדים את הקונפליקט הזהותי שלה עוד יותר:

"היה לי שם עט שהוא היה שם עט גברי, ואיתו אני כתבתי את הטור המדיני מתוך תפיסת עולם של העורכים, של המערכת, שנושא כזה של פרשנות מדינית לא יכול להיכתב על ידי אישה. כאילו, יכול להיכתב אבל לא יתקבל על ידי החברה ולכן יותר טוב שיהיה בשם של גבר.. פה זה היה ממש דמות שנבנתה עם סגנון כתיבה מסוים, והוא לא היה אמיתי, הוא היה- הוא היה היא.. אני

יותר הזדהיתי בדמות דווקא של הגבר, הכתב הפוליטי, מכל הדברים האחרים שעשיתי. בגלל התוכן, כן. כי זה עניין אותי תכל'ס מכל הדברים האחרים שעשיתי ודווקא את זה עשיתי בשם של גבר.. הכתב הפוליטי היה יותר.. הוא היה יותר חכם, יותר משכיל כאילו.. יותר אה.. שזה מצחיק כי זה סך הכל אותו אחד.. היה רצון, כאילו, להפסיק עם הסיפור הזה ולהתחיל לכתוב בשמי וזה לא התקבל.. אם טור מדיני אז רק אולי האות הראשונה של השם.. הפסקתי והלכתי לאקדמיה".

חדוה מתארת כיצד היא ייחסה ל"כתב הפוליטי", שהוא הדמות הגברית שלה ואשר בשמו היא כתבה במשך שנים, תכונות הנתפסות כיותר "גבריות" – הוא חכם ומשכיל וגם מצחיק יותר ממנה. עצם העובדה שחדוה מדברת על עצמה בגוף שלישי זכר, כ"כתב פוליטי", מעידה על עוצמת טשטוש הזהות המגדרית שנעשתה לה ועל הבלבול הזהותי הרב שנוצר כתוצאה מכך שבמשך שנים רבות היא היתה מזוהה וזכתה להצלחה מקצועית רבה, כגבר. יוחסו לה בזמנו תכונות כחדות לשון וחרिפות והיא אף קיבלה – כגבר – הצעות רבות לשידוכים. מצב אבסורדי זה יצר קונפליקט חריף עמו לא היתה מסוגלת בשלב מסוים להשלים עוד ולכן עזבה את התקשורת החרדית ופרסמה בפומבי את שמה המלא ואת העובדה שהיא זו העומדת מאחורי שם העט הגברי של הכתב הפוליטי המצליח. ההסתתרות ארוכת השנים של חדוה ובניית הזהות הפרופסיונלית שלה כדמות גברית, הינה עדות למכשולים הרבים שמציבות החברה והתקשורת החרדית בפני נשים במקצוע זה ועל הקושי לחיות כאישה דעתנית ומשפיעה בחברה זו. בעוד שהגברים בחברה החרדית נהנים מלגיטימציה חברתית ומחופש להיות חכמים, חריפים ואף מצחיקים – הרי שבכל הנוגע לנשים, תכונות אלה אינן נתפסות כגיטימיות וחיוניות. במקרה של חדוה, לתקופה מסוימת פתרון זה של אימוץ זהות גברית היווה עבודה מפלט ואפשר לה מרחב וחופש פעולה מקצועי, אך לאורך זמן רואים כי פתרון זה לא החזיק מעמד. עם זאת, ניתן להניח שהעיסוק של חדוה בתור "כתב פוליטי" מצליח חיזק את ביטחונה העצמי והקנה לה תחושת מסוגלות שלימים סייעה לה "לצאת מהארון" ולחשוף את זהותה האמיתית גם במחיר של עזיבת הקריירה המצליחה והארוכה שלה בעיתונות החרדית.

בניגוד לעיתונאיות שהתנגדו לכתיבת שמן בראשי תיבות או לאימוץ שמות עט, ישנן גם עיתונאיות שקיבלו בהבנה ובהסכמה דרישה זו ואף הציגו אותה כבחירה שלהן שנועדה לשמור על פרטיותן :

"כתבתי תחת שבעה שמות בחיי ואף פעם לא בשמי. רק בשלוש השנים האחרונות אני חותמת בשמי... זו אני שבחרתי מטעמי זהירות ופרטיות. שם העט שלי התקבע מאד מהר. לא הרגשתי נעים עם זה שהחיים המקצועיים שלי ישתלטו על האישיים. לכן לכתוב בעילום שם או בשם עט זה פלוס". (מרגלית)

נושא הפרטיות מתברר כחשוב מאד כשזה מגיע לעיתונאי בציבור החרדי מאחר ומדובר בקהל קוראים מעורב ומשתתף. כך, למשל, עיתונאים במגזר החרדי זוכים לקבל מכתבי פונים רבים ותגובות על כתבותיהם מקוראים חרדיים, במידה רבה יותר מאשר במדיה הכללית. אולם, יש תחושה שהשימוש בנימוק הפרטיות כהצדקה לאימוץ שם העט הוא ניסיון לבצע רציונליזציה לתופעה ולהצדיק אותה בטעמים הגיוניים לאור החשש לעסוק בגלוי בעיסוק העיתונאי – הנחשב

לייחודי וחריג ככל שהדבר נוגע לנשים חרדיות. ייתכן שהחשש מתגובת הסביבה הוא השיקול המנחה והפרטיות היא רק התירוץ. כלומר, יש כאן הסכמה של העיתונאיות הללו למחיקת חלק משמעותי מהעצמי שלהן כדי לא להתמודד עם היחס האמביוולנטי והעוין לעיתים של הסביבה לעיסוק שלהן ולשלם מחיר חברתי. הן למעשה משלמות מחיר אישי כבד מאוד תמורת קבלה חברתית.

לנוכח העלמת הקול הנשי מהעיתונות החרדית, כפי שנסקר לעיל, נראה כי רבות מהעיתונאיות החרדיות – אלה שלא עזבו את התקשורת החרדית – אימצו מעין פמיניזם ייחודי חרדי המסייע להן בהתמודדות עם הקונפליקט המגדרי החריף. הן תופסות פמיניזם זה כשונה בתכלית מפמיניזם במובנו המקובל, ה"חילוני" לדבריהן. יתרה מזאת, כל המרואיינות, ללא יוצאת מן הכלל, העידו על עצמן כי הן רואות שליחות בתפקידן גם לקידום נושאים הקשורים במעמד האישה, אולם הדרך בה הן בוחרות לעשות זאת היא דרך שונה – עקיפה, איטית ושאינה מייצרת אנטגוניזם והתנגדות מצד החברה החרדית.

את ההתנגדות הגורפת למינוח "פמיניזם", במשמעותו ה"חילונית", ובד בבד התנהלות פמיניסטית הלכה למעשה, מבטאים דבריה של מרגלית:

"אני אנטי-פמיניסטית מוצהרת. הפמיניזם עשה לנו משהו גרוע. במשנה הפמיניסטית שלי, כל עוד הביולוגיה הנשית עובדת (לידה וכו') והאישה משלמת עליה מחירים, אני רוצה שהגבר יהיה הרבה יותר מחויב. אז אני מצפה מהגבר שיפרנס, ויעשה, ושהמשפחה כולה תסדר ותנקה, לא רק האישה. לנשים מגיע יותר, ובציבור החרדי בוודאי. הן מפרנסות ויולדות הרבה יותר ילדים מנשים באוכלוסייה הכללית. אני מצפה שהגבר יתחשב ולא יצפה שהאישה תהיה סופר וומן. אני אומרת – תהיו נשים. אל תנסו להיות כמו גבר. הפמיניזם בלב את העסק. אני בעד שאישה תפתח קריירה ותלמד, ואני כן בעד שהגבר יעזור במקרה הזה. פעם אחד מבני הזוג נותן יותר ופעם השני. אבא שלי למשל מאוד עזר בבית. אני רוצה שישאירו לי את הבחירה. אני עצמי מתנהלת כמו גבר, אבל את זה אני בחרתי. אני בעד הרכות הנשית ומתן האפשרות לנשים".

בציטוט זה, מרגלית סותרת את עצמה - מחד היא טוענת כי היא אנטי פמיניסטית ומאידך, כל דבריה מעידים על היותה פמיניסטית. הסתירה בדבריה מעידה על הסתירה הפנימית אותה היא ועיתונאיות חרדיות נוספות חוות. מחד, דעותיהן פמיניסטיות והן מעוניינות בקידום ושינוי מעמד האישה החרדית, אך מאידך הן שביות בחברה שלא מאפשרת לגיטימציה לדעות כאלה ואשר קוטעת ניסיונות לקדם שינוי משמעותי בתחום. ניכר גם מדבריה של מרגלית וגם מדבריהן של עיתונאיות נוספות כי הן תופסות את המונח "פמיניזם" באופן סטיגמטי ושגוי לעיתים, אך בפועל הן מאמינות ונוהגות לפי ערכים פמיניסטיים. כך למשל מיכל:

"תמיד שואלים אותי אם אני פמיניסטית. אני לא אוהבת את המילה פמיניסטית. אבל כנראה אורח החיים שלי מוכיח שאני כזו. זאת אומרת אני לא הולכת עם דגל. אבל אני מאוד מסופקת. אני ממצה.. אני מקווה שאני ממצה את הפוטנציאל שלי. אני מתעסקת בתחום שאני אוהבת. אני גם

אוהבת להשפיע ואני עושה את זה. אני לא מרגישה שהוצרו צעדי. והייתה לזה הבנה גם משפחתית מאוד. אבל אני לא.. עושה את זה את יודעת עם איזשהו דגל. ודווקא המימוש.. אני בהחלט ממומשת אישית".

מדבריה של מיכל עולה שקיים חשש כלשהו להיות מזוהה כפמיניסטית, כ"נושאת דגל" המהפכה, אך דה פקטו היא פמיניסטית בדעותיה. בהקשר זה חשוב לציין כי רק מיעוט מהעיתונאיות (בעיקר אלה שכבר לא מועסקות בתקשורת החרדית) מתייחסות באופן ביקורתי ומודע יותר לתפיסת הפמיניזם אצל נשים חרדיות. כך, למשל, מספרת דבורה:

"אם היית מדברת איתי לפני 5 שנים, פמיניזם זה היה מילה גסה. הייתי אומרת לך 'למה את מדברת אליי לא יפה? למה את אומרת לי את המילים המכוערות האלה?' כי פמיניזם זה היה משהו של חילונים. ופמיניזם היה משהו של נשים כאלה צעקניות מאוד.. וכאלה בטח עם שפם.. וכאלה ששורפות כל מיני דברים. זה הפמיניזם, לא? כאילו... זה הפמיניזם בעיניים שלי. הסטריאוטיפים של, של מה זה פמיניזם. זה האויב הגדול. זה שבעצם את רוצה שיהיה לך זכות להיות בכל מקום ושאלך לא יגביל אותך בגלל שאת אישה ללמוד, או לא לרכוש, או לא להחזיק ברכוש, או כל מיני דברים. בעצם כל המלחמות של הפמיניזם מתחילתו זה בכלל לא בשיח שלהן [של הנשים החרדיות]. כאילו, הן נולדו למצב שמבחינתן, הן בוחרות [לכנסת]. הן אפילו לא מבינות כמה שזה הישג בכלל לבחור. כמה זה הישג שהילדים שלך, הם שייכים לך. ולא שייכים לבעלך, למשל. אנחנו צריכים להבין איזה מציאות הייתה פה לפני כמה עשורים בלבד. אבל בסדר, נו, זה אני לפני 5 שנים. כמה אני כבר יכולה לכעוס על אותן נשים? את יודעת, זה גם מקום כזה".

דבורה, סטודנטית למגדר, מנתחת את היחס לפמיניזם בחברה החרדית מנקודת המבט הנוכחית שלה כמי שעברה תהליך שינוי מדעה המתנגדת לפמיניזם כפי שהוא נתפס בחברה החרדית, למי שלומדת לימודי מגדר במוסד אקדמי לא חרדי ומודעת לחשיבות הפמיניזם ולהישגיו. למרות הביקורתיות, דבורה מתייחסת בסלחנות מסוימת לתופעת היחס השלילי כלפי פמיניזם בקרב נשים חרדיות לאור היכרותה והימצאותה במקום הזה בעבר. לדבריה, האנטגוניזם לפמיניזם כה מקובע ומובנה בחברה החרדית שאין כלל מודעות מגדרית בקרב נשים חרדיות רבות, וסוגיות הנוגעות למעמד האישה החרדית מורדמות ומושתקות.

כאמור, רוב העיתונאיות העלו בדבריהן תמיכה בפמיניזם "אחר", ייחודי, המבקש לחולל שינוי בעקיפין וכזה שאינו נחשב ל"מתריס". פמיניזם מסוג זה למעשה מתווה את דרכן כעיתונאיות, כפי שעלה גם ממחקרה של בליץ (2003). הדבר משתקף בדבריה של לאה, הכותבת בעיתון הנחשב לשמרני במפת התקשורת החרדית:

"כל כתיבה היא פרשנות. עצם הבחירה בנושא, זה עצמו כבר קצת מביע את דעתי. כשאני בוחרת מה להדגיש, את הכותרות, את התמונות והכיתובים- בתור עורכת.. אז זה הרי גם פרשנות, זה גם מכוון את הבן אדם קצת מה לחשוב בעצם. זה קצת כן מניפולציה של הקורא, אבל מה, בזהירות. אני ממש

משתדלת להיות אינפורמטיבית, וגם עצם הדבר, הבמה שלי קטנה.. אז גם כשאני נותנת פרשנות, זה על קצה המזלג ממש. יכול להיות הכמה מילים בהערה או בכיוון חשיבה. נכון שאני מביעה את הדעה שלי, אבל אני אומרת אני עושה את זה בעדינות, בזהירות, **בדרך כלל זה לא מרגיז אנשים**. זה נותן לי בהחלט סיפוק.. אני אמרתי לך שאני אוהבת להתייחס לזכויות נשים, בכלל נשים כנושא זה בעיה. **אפשר לכתוב עליהן כמעט הכל אם יודעים איך**. זאת אומרת, די מוקדם, אני זוכרת שעשיתי כתבה על לורה בוש, זה היה בזמן בוש, והיא היתה ממש נקייה, והיא היתה לגמרי בסדר. אני עובדת בעיתון שנים, זה לא שאני חדשה, ידעתי בדיוק מה בסדר. אבל, הסביר לי זה שאחראי על הנושא של הרוחניות, שזה לא מתאים לעיתון שלנו שהיא תהיה הכותרת והידיעה תהיה עליה. את יכולה לשים את זה בתור פסקה או שתיים בפנים, להתייחס מה שאת רוצה, אבל זה לא יהיה הנושא הבלעדי... וככה אני יכולה לכתוב על זכויות נשים. **אני יכולה, אבל צריך לעשות את זה בחכמה**, לא – אם אני יותר מדי אעשה מזה משהו גדול אז זה פשוט לא ייכנס".

לאה למעשה מתייחסת לפרשנות הניתנת לכתיבה שלה. היא מנסה להלך בין הטיפות, לתת במה לאגינדה הפמיניסטית שלה מבלי "לעורר שדים" ולקומם עליה את הוועדה הרוחנית של העיתון. היא מבטאת **גישה פרגמטית**, אותה נוקטות רבות מהמרואיינות, על מנת להצליח לשלב בין זהותן החרדית, זהותן המקצועית כעיתונאיות המבקשות לקדם שינוי חברתי וזהותן המגדרית התומכת בעמדות פמיניסטיות. הגישה הפרגמטית מצליחה, לדידן, לחולל שינוי – אמנם איטי ועקיף, אך גם שינוי קטן לתפיסתן הוא שינוי משמעותי. דברים אלה מעלים את התהייה האם קידום שינוי חברתי באמצעות התקשורת החרדית חייב בהכרח להיעשות באופן אינקרמנטלי ועקיף והאם שינוי המתבצע בדרך זו הוא אכן שינוי משמעותי דיו על מנת לחולל שינוי חברתי ממש.

"למה לי פוליטיקה עכשיו?": הדרת עיתונאיות חרדיות מהפוליטיקה החרדית

במהלך הראיונות עלתה בצורה ברורה ועקבית, מכל העיתונאיות, סוגיית היעדר הייצוג הנשי בפוליטיקה החרדית. כל העיתונאיות, ללא יוצאת מן הכלל, התייחסו לקמפינים שרצו בתקופת עריכת הראיונות (סביב תקופת הבחירות לכנסת ה-20) ואשר קראו לשילוב נשים בפוליטיקה החרדית. גם אם יחסן של רוב המרואיינות לסוגיה היה שלילי, ניכר כי הדבר מעסיק אותן ויצר דיון סוער בקרב נשים חרדיות ומובילות דעת קהל. הנושא העסיק אותן ביתר שאת לאור העובדה שמובילות הקמפיין וה"פנים" שלו הן עיתונאיות חרדיות, בעבר או בהווה. עלה כי רוב העיתונאיות תומכות במאבק זה, אך מתנגדות לדרך בה פעל הקמפיין – כולל שידור תכנית בפריים טיים בערוץ 2. רובן התייחסו לכך כדרך מתריסה ובעייתית לחולל שינוי. כעיתונאיות, ברור להן שהן שחקניות מרכזיות המסוגלות להוביל שינוי בתחום, אך הן מתנגדות לאופן בו הדבר נעשה. על-פי רוב המרואיינות, כדי שהשינוי יקרה, יש לקדמו בצורה פחות בוטה, לא במדיה החילונית ובצורה יותר עקיפה ו"מאחורי הקלעים":

"היה צריך ללמד אותן איך לעשות את זה. אפשר להשיג מהפכה אבל בדרך אחרת. לא בצורה של לבוא למקום שמלא באנשים חסידים ולעשות פרובוקציה. להידבק אליהם, לדחוף להם פליירים בפרצוף ושיצלמו את זה. מה תשיגי מזה חוץ מאנטגוניזם?... אם הן היו באמת רוצות לעשות שינוי הן היה הולכות, רצות, מקימות מפלגה. דרך פרובוקציות לא תשיגו כלום. שירוצו [לכנסת], למה הן לא רצו? היו נשים שתלו בזה תקווה. אני פרגנתי מאד אבל לא אהבתי את הדרך הזאת. אפילו הייתי מצטרפת לזה, הייתי רצה איתן." (תמר)

כאמור, הקמפיין עורר את הדיון והוויכוח על האופן בו יש לקדם שינוי חברתי במעמד האישה החרדית ולהביא לכניסת נשים חרדיות לפוליטיקה. זווית חשובה נוספת נוגעת למחירים אותם נדרשת לשלם מי שתומכת במאבק בגלוי. כך, למשל, ניתן ללמוד מדבריה של דבורה:

"לכאורה נמצאות חמישה, פחות או יותר בפרונט. יש מאות. יש שם קבוצת פמיניסטיות. שלא מכירים, שלא יודעים. כאילו יש שמה מלא קבוצות ומלא התארגנויות סגורות, ואנשים לא יודעים, אנשים לא מכירים. כי זה לא... זה לא נשים שיכולות לשלם בהכרח מחירים." (דבורה)

דבורה היא מאותן נשים ש"לא יכולות לשלם בהכרח מחירים". היא מאד תומכת במאבק ובקמפיין, גם באופן אקטיבי, אך היא מעידה שנמנעה מלהופיע בטלוויזיה בשל הסנקציות החברתיות המופעלות על מי שנחשפת כך. לדברי דבורה, ישנן נשים חרדיות אשר תומכות בקמפיין מאחורי הקלעים. היא עצמה, יחד עם אותן פמיניסטיות חרדיות, נוקטת באסטרטגיה רפורמטיבית (ליוש, 2014), כלומר ניסיון לחולל שינוי מבפנים באמצעות התארגנות קבוצתית פנימית של נשים ודרישת זכויות המגיעות לנשים חרדיות. אמנם ההתארגנות היא אנונימית לעת עתה, מלבד מספר קטן של נשים שבחרו להעמיד עצמן בקדמת הבמה, אך בעיניה של דבורה התארגנות זו בהחלט מהווה שינוי משמעותי ומהפכני בחברה החרדית השמרנית, הסגורה והפונדמנטליסטית. דבורה אמנם תופסת את תפקידה כעיתונאית כמשמעותי וחשוב לצורך קידום מאבק זה, אך היא מסייגת בכך שלא תוכל להעמיד את עצמה בקדמת הבמה לעת עתה ולכן תפקידה כעיתונאית אינו מסייע דה פקטו למאבק כי היא אינה יכולה לתת במה פומבית לדעותיה. נראה כי עמדה זו משותפת לחלק גדול מהעיתונאיות שהתראיינו.

בנוסף, הדרת נשים מהזירה הפוליטית החרדית כוללת בתוכה גם הדרת נשים מהתקשורת הפוליטית ולא רק מהפוליטיקה עצמה. הדבר מתבטא בחסימה או בהצבת קשיים חברתיים ומקצועיים משמעותיים בפני עיתונאיות חרדיות המעוניינות לסקר נושאים פוליטיים וניתובן לנושאים "רכים" יותר ופחות "בעייתיים". לפיכך, העיתונאיות החרדיות שהצליחו, כנגד כל הסיכויים, להתברג לעמדת עיתונאית פוליטית או לעסוק בפובליציסטיקה מתוארות כמיעוט בעל מאפיינים ייחודיים ויכולות חריגות. שלומית התמודדה עם הקונפליקט בין הרצון והדחף לכתוב בנושאים פוליטיים לבין היחס השלילי של החברה החרדית לכך, באמצעות עבודת זהות הכרוכה בויתור פנימי על אחת משאיפותיה. היא למעשה ויתרה על הרצון לעסוק בתחום הפוליטי:

"בקטע הזה למשל אפשר לומר, שכן הייתי צריכה לוותר. כי בתקשורת חרדית לא היו נותנים לי לעשות חדשות. ובתקשורת כללית היו נותנים לי לעשות חדשות אבל הייתי כל הזמן צריכה כאילו ממש לרדוף את הציבור הזה שאני חיה בו. **הייתי צריכה כן לדכא את המקום הזה**. ולמצוא דברים אחרים שאני נהנית מהם.."

חלק מהעיתונאיות שנשארו בעיתונות החרדית בחרו בדרך הפעולה של שלומית וויתרו על הרצון לכתוב בנושאים פוליטיים, על אף העניין שלהן בנושאים אלה. במקום זאת, הן כותבות בנושאים הנתפסים כ"קרובים" לכך: חדשות חוץ, כלכלה, צרכנות וכד'. עם זאת, ראוי לציין כי חלק נכבד מהמרואיינות הביעו חוסר עניין כמעט מוחלט בנושאים פוליטיים. המעטות שעסקו בעבר או עוסקות בהווה בעיתונות פוליטית מתארות את הדרך הארוכה שעברו עד להגעתן למקום זה ואת האמון שהיו צריכות לרכוש בעמל רב מצד הסביבה החרדית ומצד מערכות העיתונות. אותן מעטות מתארות כבעלות כישורים ייחודיים או כמשוגעות לדבר. היותן מיעוט שבמיעוט, מבחינה מספרית, ממצב אותן בעמדה של טוקן (Token), סמל, בסביבה פוליטית גברית כמעט לחלוטין (קאנטר, 1971). כך, למשל, מעידה מיכל על עצמה ככתבת פוליטית:

"לי היה חידק מגיל צעיר לתקשורת. היה לי חידק מגיל צעיר לפוליטיקה. משהו שמאוד לא מקובל במגזר החרדי. ואני הלכתי דוך ועשיתי את המהפכה הזאת בתוך המגזר. הייתי כתבת פוליטית ראשונה במגזר. בטח בשמה המלא."

הסיבה למיעוט מספרי זעום זה של עיתונאיות פוליטיות היא בעיקרה חברתית תפיסתית. החברה החרדית, כולל הנשים בה, עוד לא מוכנה לקבל תופעה של עיתונאיות פוליטיות כתופעה רווחת, מאחר והתפקיד נחשב לגברי במובהק וכולל התחככות בחברי כנסת ועוזריהם שהינם גברים בלבד. למרות האמור, המרואיינות מתארות התחלה של שינוי בשנים האחרונות בנושא הזה:

"יש את שרי רוט [כתבת פוליטית חרדית ידועה] שהיא הייתה באמת עורכת משנה ומביאה פוליטיקה. אבל לא היו הרבה. כי כאילו עדיין יש זה מין משהו שיש לנו במוח של האנשים בחברה, דרך אגב גם של נשים, שהאישה לא חושבת שהיא יכולה להיות נגיד כתבת פוליטית. אני אהיה כתבת פוליטית? מה פתאום, זה תפקיד של גבר. שדרך אגב בשנים האחרונות ממש, בשנתיים האחרונות בטח, יש גם שינויים בשיח הזה. כאילו נשים כן מחפשות את המקומות האלה ואני בטוחה שגם הן יגיעו לשם" (שלומית)

שלומית מתייחסת בדבריה לשינוי השיח בשנים האחרונות בנושא זה, מה שתואם את המגמה האחרונה המצביעה על עליה במספר הנשים החרדיות העוסקות במקצועות הנחשבים באופן מסורתי ל"גבריים", כדוגמת הייטק. נושא נוסף העולה בהקשר זה הם הקשיים הטכניים של אישה חרדית לתפקד כעיתונאית פוליטית, בעיקר מטעמי צניעות. זו הסיבה בגינה אותן נשים שהצליחו להתברג כעיתונאיות פוליטיות במגזר החרדי לא נתפסות כ"נשים סטנדרטיות" אלא כחריגות. לאישה ה"סטנדרטית" החרדית זה לא יתאים על-פי גישה זו:

"כאישה חרדית, החסרונות הם שהרבה פעמים קשה להשתלב. זאת אומרת, אם אני רוצה לעסוק למשל, להיות כתבת פוליטית של ערוץ מסוים חרדי, אז אפשר להגיד ככה: אם הייתי בצוות של ערוץ 2 הייתי מגיעה ויש כבוד והכול. אבל עדיין קשה לי להשתלב כי לפעמים יושבים במקומות שיותר עם אופי גברי. קשה קצת בקטע הסטיגמטי הזה. הרוב גברים וכאישה להגיע פתאום ולקשט את האירוע זה לא תמיד נוח ונעים ומקובל ויש אפילו, יש למשל איסור הלכתי לגבר לשבת בין שתי נשים או כל מיני דברים. ואין הרבה נשים. אין הרבה נשים בפוליטיקה. אז יש לך את שרי רוט שהיא אין לה בעיה, היא תיכנס גם לעזרת גברים של פונוביץ' אם צריך. אבל היא היחידה. היא לא סטנדרטית. לאישה סטנדרטית זה יהיה קשה". (אהובה)

אהובה מתייחסת לאותה עיתונאית פוליטית חרדית ידועה כ"אישה לא סטנדרטית", מה שמוציא אותה מהכלל והופך אותה ל"אחרת". משתמע מהדברים שאישה חרדית "רגילה" לא תוכל להיות כתבת פוליטית. אהובה אף מתייחסת למאפייניה של העיתונאית החרדית ולמחירים שהיא נדרשת לשלם:

"בואי נגיד אני הולכת לכנסת. נכנסת לחדר של סיעת ש"ס, פחות תראי שם נשים. את תראי שם הרוב גברים. אם תלכי עכשיו לחדר של סיעת יש עתיד זה יהיה, לא יודעת, שלושים או שבעים אחוז אפילו. אבל זה אחרת, את לא לבד. **אז יש כל מיני פורצות דרך שקמו ועשו את זה אבל הן גם לפעמים משלמות מחיר יקר** כי וזה אני חושבת שכן חיסרון שהוא בציבור החרדי. כי כשאת אישה וכשאת נמצאת במקומות האלו אז לפעמים אנשים חושבים דברים שליליים, במיוחד על נשים לא נשואות או גרושות. יכולים לדבר עליהן בצורה שהיא לא מאוד נעימה או מזיקה להן, לעתיד שלהן ולשידוכים שלהן. אז כרגע יש את העיתונאית שרי רוט, אפשר לראות שהיא כתבת פוליטית ופרשנית פוליטית מעולה. אבל היא כבר לדעתי קרובה לגיל חמישים. פחות יגידו עליה דברים רעים בקטע הרכלני של הזה. גם אם היא תשב עם אריה דרעי לארוחת צהריים. אבל כאישה יותר צעירה זה היה הרבה יותר קשה".

אהובה שופכת אור על המחיר אותו משלמות העיתונאיות החרדיות הבוחרות בדרך מאד לא מקובלת זו ומתייחסת לסוגיית הגיל והמעמד האישי של העיתונאית הפוליטית החרדית. היא טוענת כי גיל מבוגר מסייע לעיתונאית החרדית להשתלב בפוליטיקה, כמו גם היותה נשואה. שני משתנים אלה מביאים לכך שיחסה של החברה החרדית ל"תופעה" יהיה סלחני הרבה יותר מאשר במקרה של אישה צעירה (ומשתמע מכך- בעלת חיצוניות נאה), גרושה או רווקה – וזאת לאור החיכוך המתמיד עם סביבה גברית לו נדרשת העיתונאית הפוליטית מתוקף תפקידה. למעשה, עיתונאיות פוליטיות מבוגרות משתמשות בגיל כמשאב לטובתן. מעניין לציין כי הדבר מנוגד לתקשורת החילונית המייחסת ערך דווקא לגיל צעיר ולרווקות. יתרה מזאת, שוק התעסוקה כולו מייחס ערך רב יותר לגיל צעיר ומפלה עובדים על בסיס גילם המבוגר.

"החומות הופכות שקופות": האתגרים וההזדמנויות במקצוע העיתונאות בחברה החרדית

העיסוק במקצוע בעל מאפיינים מודרניים הנתפס כבלתי שגרתי בחברה החרדית, מעמידים את העיתונאית החרדית בפני צורך מתמיד בבדיקת גבולות חברתיים ותרבותיים ובהגמשת גבולות קיימים. מקצוע העיתונאות דורש יכולת ביקורתית מפותחת, אומץ, חשיפה לחידושים טכנולוגיים ולעולם החילוני ויכולת לאתגר את המובן מאליו ואף לחתור תחתיו כדי לקדם אג'נדה חברתית. ברור כי כל אלה מציבים אתגרים זהותיים רבים בפני העיתונאיות החרדיות הפועלות בחברה ובסביבת עבודה שמרנית וסגורה. יש להבחין בין מקצועות בלתי שגרתיים אחרים לבין מקצוע העיתונאות, הנבדל במידת ההשפעה הניכרת שלו על עיצוב דעת הקהל וקביעת סדר היום הציבורי. במובן זה, מדובר בהזדמנות פז עבור העיתונאיות החרדיות לקידום שינוי חברתי בחברה החרדית. בשורות הבאות אסקור בקצרה את האתגרים החברתיים וההזדמנויות העומדות בפני העיתונאית החרדית וכיצד היא מגיבה אליהם ומתמודדת עמם. האתגרים שייסקרו הם הקצנה דתית בחברה החרדית, היעדר ביקורת עצמית בחברה החרדית והתנגדות לחידושים טכנולוגיים. ההזדמנויות שבחרתי לציין הן קידום שינוי חיצוני ופנימי וחידושים טכנולוגיים כמנוף לשינוי. ההתמודדות עם האתגרים וההזדמנויות הללו מהווה חלק חשוב ובלתי נפרד מתהליך הבניית הזהות המקצועית של העיתונאיות החרדיות.

לאור היותה של החברה החרדית חברה שמרנית וסגורה – "מובלעת תרבותית" (סיון, 1991) – יש צורך במנגנונים משמרים וממשמעים ובתמריץ אידיאולוגי על מנת ליצור ציות של הפרט לתכתיבי הקהילה. כמו כן, על מנת לשמור על ה"מובלעת", יש צורך בהסתגרות פנימה ובצמצום נקודות החיכוך עם העולם שמחוץ למובלעת. על אף התמורות אותן חווה החברה החרדית בשנים האחרונות, כפי שנסקרו ברקע התיאורטי, והפתיחות הגוברת לשינויים, מהאיונות עלה כי ישנה מגמה בולטת של הקצנה דתית בחברה החרדית, המתבטאת ביתר שאת בהפרדה מגדרית במרחב הציבורי, כפי שמעידה חדווה:

"אני בפרינציפ לא נוסעת על אוטובוסי מהדרין... I would walk ... מה שהיה טוב לרב שלמה זלמן אוירבך, צריך להיות טוב לכל אברך. שויריד את המשקפיים, לא יודעת, שהוא ילך ברגל, מה פתאום לשים את הנשים מאחורה?.. זה נהיה הפרדה טוטלית בכל המרחב הציבורי. יש לך סניפי בנק נפרדים, ויש לך אוטובוסים נפרדים ואוטובוסים זה כבר מובן מאליו, אבל סניף של בנק! בנק, כאילו!.. אני לא יכולה להבין, למה אי אפשר להתנהג כמו לפני שלושים שנה? מה השתנה? למה זה היה בסדר לפני, איזה שלושים שנה, לפני שנתיים זה היה בסדר, ועכשיו צריך שהנשים יעמדו שם, והגברים יעמדו פה. אני לא מבינה." (חדווה)

העיתונאיות מתייחסות להקצנה הדתית בעיקר בכל הנוגע להפרדה המגדרית במרחב הציבורי החרדי. הפמיניזם הרדיקלי (Mackinnon, 1983; 1990) דן בין היתר בשליטה הפטריארכלית על נשים בסוגיות הקשורות לגופן, כאשר השליטה על גוף האישה היא רכיב חשוב בדתות פונדמנטליסטיות ובתגובתן לעולם החילוני המודרני. בהתאם, כחברה פונדמנטליסטית ופטריארכלית, הצניעות היא ערך מרכזי בחברה החרדית, גם בלבוש אך גם בהפרדה מגדרית

כמעט מוחלטת בכל הגילאים וכמעט כל מקום ציבורי. העיתונאיות החרדיות חוות זאת כמו כל אישה חרדית אחרת במרחב הציבורי החרדי. ההקצנה תוארה גם במערכות העיתוניים החרדיים ביחס לשאלה איזה תוכן יתפרסם, באילו מילים ניתן להשתמש ואיזה עיתונים מותר לקרוא:

"החברה החרדית עוברת אירניזציה ועיתונות זה הפנים שלה.. החברה - החברה לא ליברלית, גם כמה שיש מה שקוראים היום מעמד הביניים החרדי וכל זה, גם- או שקוראים גם עיתונים אחרים, אני לא יודעת להגיד על זה, אבל הקו המשותף, הוא הקו המשותף הקיצוני ולא הקו המשותף... וזה גולש למקומות פסיכים". (חדוה)

שלומית מתייחסת להקצנה כאל תהליך אותו מקדמת המנהיגות החרדית משום שהיא חוששת מאיבוד שליטה, כתגובת נגד למודרניזציה ולהשפעות ה"חוץ" המתחילות לחלחל ולחדור את החומות הגבוהות שהקימה סביבה החברה החרדית בישראל בשנים האחרונות:

"...זה אפילו לא הלכה. זה אפילו לא תורה. זה אפילו לא... בעיני זה קפריזות של אנשים שפחדים לאבד את השליטה על משהו". (שלומית)

כאסטרטגיות התמודדות עם הביקורת הרבה שיש לחלקן על ההקצנה הדתית במרחב הציבורי החרדי ובעיתונות החרדית, ניתן למנות עזיבה של התקשורת החרדית, או הישארות בה תוך ביצוע רציונליזציה של ההקצנה והסברתה בנימוקים שונים. בכל מקרה, **אלה שנשארות לא יוצאות חוצץ נגדה בפומבי**. עיתונאית חרדית המעוניינת להתבטא כנגד תופעות ההקצנה לא תוכל לעשות זאת מעל דפי העיתון החרדי ולפיכך תיפלט מהמערכת. מדובר באתגר משמעותי עמו מתמודדות העיתונאיות ובקונפליקט פנימי לא קל, מאחר ורובן מתנגדות לתהליכי הקצנה אלה.

אתגר נוסף שעלה מהראיונות הוא "השתקת" חוש הביקורת בחברה החרדית, קיומה של היררכיה ברורה וחוסר הלגיטימציה לשאול שאלות ולהרהר אחר גדולי התורה והרבנים. מנגנון זה נתמך על ידי הטמעת תודעת האיום ותחושה של "מיעוט נרדף" בקרב הפרטים בחברה החרדית והזנת הנרטיב הזה באופן שוטף. נרטיב זה יוצר מצב בו החרדי יירתע מלמתוח ביקורת על מי שכביכול דואג לו ולא יחתור תחת המבנה הקיים. נעמי מתארת כיצד פועל מנגנון שימור רב עוצמה זה:

"אני חושבת שאחד הדברים שמכחישים לך ראשון זה את חוש הביקורת.

קודם כול, אתה גדל במקום שיש בו היררכיה נורא ברורה, וכל דבר הוא ציווי אלוהי, ואין בלתו, ואין לערער עליו. עכשיו, במקור זה בסדר.. מה שעשו, פשוט לקחו את הכל, והכל הוא אבסולוטי ומוחלט. יעשית ככול אשר יורד', אז כל הרבנים וכל דבריהם קדושים ואין להרהר אחריהם לעולם. ואז הוסיפו לזה גם את התקנונים של הסמינרים ואת התקנונים של הבתי ספר, ואת כל כאב בטן של כל עסקן שהשתמש ב.. הכל נהיה, אני חושבת שחוש הביקורת, הוא לא גדל או שהוא מתאבד כאילו בחוסר שימוש, או שהוא מתנוון, אתה פשוט לא מפעיל אותו. ואנשים מתרגלים שמה שמאכילים אותם ומה שכתוב בעיתון זה מה שנכון, וזהו, לך תעשה עם זה משהו, עכשיו יש גם את התופעה הזאתי של קהילה מסתגרת, אתה

כל הזמן נמצא במנגנון שאתה מיעוט נרדף, וגם מספרים לך כולם כמה רודפים אותך, זה לא, מישו מזין את התפיסה הזאתי, וכמה כולם נגדך ושונאים אותך ועושים לך ולוקחים לך את הקצבאות ולוקחים לך. כל הזמן מדשנים את הנושא הזה, ואז אתה מפנים את זה שאתה נרדף, אתה מפנים את זה שהם כל הזמן רוצים לעשות לך רע, ויש רק המושיעים שלך – זה שבעת המופלאים – הח"כים מיהדות התורה.. כאילו הרי אני לא יכול לבקר את הדבר היחידי שיש לי, אין לי מקום אחר. זה איזושהו מנגנון הכחשה כזה תת הכרתי כאילו בשביל לשרוד את המצב הזה" (נעמי).

נעמי מתארת כיצד נוצרה וכיצד משתמרת תופעת היעדר הביקורת בחברה החרדית ומעניקה לה הסבר בדמות תחושת השייכות שהפרטים מבקשים לעצמם והרצון של הפרט להימנע מקונפליקט פנימי קשה הנובע מביקורתיות כלפי החברה בה הוא חי. ניכר כי נעמי, יחד עם עיתונאיות נוספות שרואיינו, מאד מודעת לפגמי החברה החרדית, היא בעלת חוש ביקורתי מפותח ולשון נוקבת. עם זאת, היא מגדירה עצמה כחרדית ואף משתייכת לחסידות גור. בדבריה של דבורה ניתן אולי למצוא תשובה אפשרית לסתירה זו:

"זה כמו להגיד לאנשים שיש להם ביקורת על הישראליות, למה אתה עדיין ישראלי? זה אותו דבר. זה מה שגדלת אתו, זה הזהות שלך. זה חלק מהזהות שלך."

אם כן, החרדיות היא חלק בלתי נפרד מהזהות של העיתונאית החרדית, זהות שהתעצבה לאורך כל חייה, עוד לפני שהפכה לעיתונאית ופיתחה את זהותה הפרופסיונלית. היא המקור לשייכות החברתית שלה וויתור על החרדיות כמוהו כוויתור על מרכיב גדול מאד בזהות. חשוב לזכור כי מי שאינה משלימה עם הנורמות בחברה החרדית חשופה למנגנוני משמוע, המופעלים על ידי החברה החרדית ככלי לשימור מבני הכוח הקיימים. כך, למשל, רות מדברת על כך שעל אף הביקורת שיש לה, היא מתאימה את עצמה לחברה בה היא חיה כדי שילדיה לא יחשבו חריגים:

"אני גם התאמתי את עצמי למענם.. אם אני לא מיישרת קו, ואם אני לא אם נשמעת לתקנון מסוים אין לי מה לחפש" (רות)

העיתונאית למעשה מקריבה חלק חשוב מהזהות הפרופסיונלית שלה, על מנת להגן על משפחתה מסנקציות ומנגנוני משמוע. לאור זאת, ניתן לומר שהעובדה שאצל רבות מהעיתונאיות שרואיינו הזהות החרדית גוברת על זו הפרופסיונלית, עשויה בהחלט לנבוע מחשש לשלם מחירים חברתיים וגרוע מכך – מהחשש שמשפחותיהן ישלמו מחירים חברתיים ואישיים. תמר מתארת מצב בו בשל שונותה הופעלו עליה מנגנוני המשמוע והיא זכתה ליחס עוין, הן ממערכת תחנת הרדיו בו עבדה והן מהחברה החרדית:

"המערכת הזאת מאד התנהגה אלי לא יפה בתקופה שלא הייתי כמוהם. ברגע שאת מתגרשת, ברגע שאת קצת פובליציסטית. ברגע שאת טיפה אחרת, המגזר החרדי פשוט לא יודע איך לאכול אותך ואז הוא פשוט מקיא אותך מתוכו או מתייחס אליך אחרת."

לא מן הנמנע שמנגנוני משמוע רבי עוצמה אלה השפיעו על העיתונאיות הדעתניות יותר וגרמו להן להיות יותר "מתונות" בדעות שפרסמו בעיתונות ובשינויים שביקשו להוביל. במובן זה מדובר באתגר פרופסיונלי ואישי-חברתי כאחד.

אתגר נוסף, שבצדו הזדמנות גדולה, הינו התנגדות החברה החרדית לחידושים טכנולוגיים. ההתנגדות לחידושים הטכנולוגיים נובעת מהחשש שמא הם יהוו את הפתח דרכו יחמוק פנימה העולם ש"בחוץ" ויחלו להיווצר סדקים במבנה הקיים ובהיררכיה הקיימת בחברה החרדית.

למרות התנגדות זו לחידושים טכנולוגיים מצד רבנים ומנהיגים חרדיים, כמעט כל המרואיינות מתארות את האינטרנט כשחקן מאד משמעותי בחברה החרדית היום וככלי מרכזי בעבודתן. מדובר בסוגיה שלא נשאלה מפורשות בשאלות הריאיון, אך עלתה כמעט מכל המרואיינות - ביוזמתן. עולה כי למרות ההתנגדות העזה ואף הסנקציות החברתיות המופעלות על משתמשי האינטרנט החרדים, מדובר בסדק שהפך לסכר ואשר חולל תמורות משמעותיות ביותר בחברה החרדית – תמורות שאת חלקן עדיין לא ניתן כיום להעריך. האינטרנט למעשה פתח חרך בחומות הגבוהות בהן הקיפה את עצמה החברה החרדית, חרך אשר דרכו נכנסים מידע, דעות שונות ואף אלטרנטיבות לסמכות הרבנית. כך למשל מתארות נעמי ודבורה את המהפכה:

"משנות האלפיים התחיל לאט לאט, האינטרנט התחיל לחדור, אינפורמציה התחילה להגיע לאנשים, לא לכולם אבל לחלקים נכבדים מאוד במגזר. ותשמעי כשאתה קולט אתה פתאום מבין איך מנגנונים עובדים, וכשאתה מבין איך מנגנונים עובדים אתה מבין שאתה לא מוכן להיות הדשן שמשמר אותם.. החברה הזאתי עוברת שינוי מאוד מאוד גדול, בקצב נורא מואץ, וכשאתה נחשף, קודם כל מילת המפתח זה אינטרנט. אתה נכנס לאינטרנט, וקורא חומר, פעם ראשונה אתה חוטף הלם, פעם שניה אתה מתפוצץ מרוב זעם, ופעם שלישית, פעם השלושים אתה... אומר יש כאן משהו. כאילו נפתחים לעולם ואז מתחילים אולי טיפה לחשוב.. " (נעמי)

"אל תשכחי שאין מקום, אין במה לביטוי חופשי. הבמה היחידה שהייתה לביטוי חופשי, זה היה האינטרנט. לכן גם הרבנים היו מאוד נגד האינטרנט. כי.. למשל, הפרומים כמו בחדרי חרדים, שהיו בזמנו. ויכלו להיות אנשים עם ניקים, שאף אחד לא מכיר אותם, ובאמת יכלו פעם ראשונה להגיד מה הם חושבים, בדברים מאוד מאוד, שהם היו עד עכשיו טאבו. זה, תשמעי, זה, זה שבר משהו. תסתכלי על הבניין הזה למשל. בניין חרדי טיפוסי. אנחנו 17 דיירים, כמעט לחצי יש אינטרנט. עכשיו, המציאות הזאת, היא בעצם הפכה במידה מאוד רבה את החומות של המגזר החרדי לשקופות." (דבורה)

נעמי ודבורה מתארות שינוי מאד משמעותי המתרחש בחברה החרדית בעקבות כניסתו של האינטרנט לזירה. האינטרנט מוביל לחשיפת מבני הכוח ומפתח חשיבה ביקורתית אצל הפרט ובכך סולל את הדרך לשינוי של ממש בחברה החרדית. מעטה האנונימיות שמספק האינטרנט אף הוא מסייע לשבירת חומות ומגבלות ולפתיחת החברה החרדית אל העולם שמחוץ לה. יתרה מזאת, האינטרנט מתואר כפלטפורמה העיקרית בה מתרחשות התארגנויות חברתיות של חרדים

ובה ניתן להתבטא בחופשיות יחסית, כאשר לרשתות החברתיות יש תפקיד חשוב בכך. בנוסף, זירת התקשורת החרדית האינטרנטית אף היא מתוארת כגמישה ופתוחה יותר לתכנים שלא היו עולים בעיתונות החרדית הכתובה:

"אמרתי לו [לעורך] 'תשמע, הכתבה הזאת צריכה להיות הכי בוטה והכי חריפה שיש'. אז הוא הגביל אותי ברמה מאוד מינורית. מאד. ומאד נהניתי מזה. מאד שמחתי, כי מצד אחד זה מקום שהוא חרדי וקוראים אותו חרדים ויגיעו אליו חרדים. ומצד שני כאילו גם העליתי את הבעיה, הצגתי אותה כמו שהיא. במלוא החריפות. וכמעט לא הייתי צריכה לצנזר מילים. **במדיה חרדית כתובה, אין סיכוי שמישהו היה נותן לי לכתוב כזה דבר.**" (שלומית)

הסיבה לפתיחות היחסית של אתרי האינטרנט החרדיים היא שלהבדיל מהעיתונות המודפסת, הם אינם מזוהים עם אג'נדה מסוימת: "פרינט, כשאתה מכניס אותו הביתה, אתה מזוהה" (שלומית).

לכאורה, ניתן היה לצפות כי רוב העיתונאיות, שהן צרכניות אינטרנט "כבדות", יתמכו בכניסת האינטרנט לחברה החרדית ויראו בו שחקן מפתח חשוב בהובלת תהליכי שינוי חברתיים שהן עצמן מבקשות להוביל אך לא מצליחות לעשות זאת בעיתונות הכתובה, הן בשל מנגנוני משמור והן בשל הגבולות הנוקשים בהם עליהן לעמוד. כמו כן, ניתן היה לצפות שהן ישמחו על זרימת המידע החופשית יותר בעידן האינטרנט ועל תחילתו של תהליך פיתוח היכולת הביקורתית בקרב הפרטים החרדים. ואולם, הראיונות מעלים מציאות מורכבת יותר. אמנם חלק קטן מהמראיינות תומך באופן מוחלט בכניסת האינטרנט ובשינויים שהוא מחולל, אך רוב המראיינות תומכות בהתנגדות הגורפת מצד הנהגת החברה החרדית לאינטרנט ו"נזקיו". מדובר בממצא מפתיע, לאור העובדה שאינטרנט נחשב לאחד ממקורות המידע החשובים ביותר של עיתונאי והוא כלי הכרחי בעולם התקשורת. יש אמנם הכרה מצדן בצורך הפרקטי באינטרנט לצורך ביצוע עבודתן, אך הן רואות בו כלי עבודה ותו לא. מעבר לכך, ישנו גם חשש מהאינטרנט וממה שהוא עלול להביא עמו:

"ברור לכולם שהוא כלי. הבעיה היא שהכלי הזה, הוא סכין כל כך חדה, שגם כשאתה מתכוון לחתוך איזה ירק, הוא יכול להחליק ולחתוך אותך. בגלל זה נורא חוששים מזה עדיין. אבל יותר ויותר אנשים צריכים את זה." (חוה)

חוה, כמו עיתונאיות רבות נוספות, אימצה **אסטרטגיה אדפטיבית** (ליוש, 2014) להתמודדות עם האינטרנט. על פי אסטרטגיה זו, הטכנולוגיה נתפסת ככלי לפרנסה ולכן אין להוקיע אותה, אך יש להקפיד לראות בה כלי ולא מטרה ולעשות בה שימוש מושכל.

יתרה מזאת, ישנן עיתונאיות התומכות בהתנגדות לאינטרנט. כך, למשל, רבקי התומכת בכך מכיוון שעצם ההתנגדות לאינטרנט, לדעתה, מצמצמת את נזקיו והסכנות הגלומות בו:

"ההתנגדות הזאת היא מצוינת, היא מכניסה לפרופורציות. אני בעד ההתנגדות החמורה הזאת, כי ברגע שאתה מקצין משהו בסופו של דבר אתה יכול גם להגיע לקו האמצע." (רבקי)

רבקי מבטאת גישה לפיה הקצנה היא חיובית מאחר והיא מביאה את המצב לנקודת האמצע. ניכר כאן כי היא הפנימה את ערכי החברה החרדית המתנגדת לכל שינוי טכנולוגי ואף מקצינה את ההתנגדות כאסטרטגיה.

לסיכום, על אף ההזדמנויות העצומה הטמונה באינטרנט ככלי עזר בידי העיתונאיות לקידום שינוי חברתי משמעותי בחברה החרדית, נראה כי רובן אינן עושות בו שימוש כזה, אלא רואות בו כלי עבודה בלבד ובמקרים מסוימים אף מתנגדות לו מאד.

אין ספק שההזדמנויות העיקריות העומדות לפתחן של העיתונאיות החרדיות היא היכולת לקדם שינוי חברתי באמצעות מקצוען המשפיע. בראיונות עלו שני סוגים של תהליכי קידום שינוי חברתי: האחד חיצוני – מונע מהחברה החילונית ומחלחל אל תוך החברה החרדית; השני פנימי – מתרחש בתוך החברה החרדית פנימה ועולה מה"שטח". חלק ניכר מהעיתונאיות מתנגדות לתהליכי שינוי חיצוניים, בעוד שמיעוטן סבור כי בהינתן העובדה שמנגנוני שימור מבני הכוח כה מוטמעים בחברה החרדית, הדרך הכמעט יחידה לחולל שינוי היא חיצונית. תהליך השינוי החיצוני למעשה מביא ללחצים חיצוניים מצד החברה ודעת הקהל החילונית על ה"מובלעת" החרדית, באופן כזה שייאלץ אותה להתמודד עם הטעון תיקון ושיפור. גם ביקורת המושמעת באמצעי התקשורת החילוניים על החברה החרדית נתפסת כניסיון לקדם שינוי חיצוני, כפי שמעידה דבורה: "הייתי המטורפת שמכבסת כביסה מלוכלכת".

העיתונאיות מספרות כי מי שניסתה לקדם שינוי חיצוני באמצעות מקצוע העיתונאות נתקבלה בהתנגדות חריפה מצד החברה החרדית:

"אומרים לי 'מה את הולכת וכותבת? אם לפחות הייתי כותבת את זה באיזה אתר חרדי. מה את כותבת בוואלה? מה את משמיצה?'". (שלומית)

מעבר להתנגדות מצד החברה, גם העיתונאיות עצמן הביעו התנגדות עזה לתהליך שינוי חיצוני דרך כלי התקשורת החילוניים, כפי שניתן לראות בדבריה של צילה:

"אתה הולך לתקוף את הציבור שלך במדיה הכללית? מה? זה הדבר הכי מכוער שיכול להיות... למה זה טוב חוץ מלהשתנקר על הציבור שלך? למה זה טוב? מבפנים [לקדם שינוי] זה צריך, זה רצוי. אבל מה ללכת למדיה הכללית? מה זה ייתן להם, למי זה ייתן".

מדבריה של צילה עולה כי מי שמנסה לקידום שינוי חיצוני נתפסת כ"שטינקרית" וכמי שמבצעת מעשה מכוער ולא לויאלי כלפי החברה החרדית. הדבר מתעצם לנוכח קיומה של תודעת האיום המתמדת בחברה החרדית ותפיסת ה"אנחנו" מול ה"הם". בהתאם לכך, חלק מהעיתונאיות מתחו ביקורת נוקבת על עיתונאיות חרדיות המנסות לקדם תהליכי שינוי חיצוניים:

"העיתונאיות המודרניות יותר, הפורצות דרך האלו, זה כאילו שהן יושבות עם מיקרוסקופ לחפש את החסרונות של החברה החרדית. מבחינתם הנה, אנחנו הנבערים והחשוכים. אם כבר אז לתת את התמונה המלאה. אני לא

מחפשת את החסרונות. ואם הם קיימים אפשר לבקר אותם בצורה מכובדת כי מאוד מאוד חשוב לי הנראות של הציבור החרדי". (אהובה)

ביקורת מסוג זה מהווה מעין מנגנון פיקוח נוסף על עיתונאיות חרדיות, לא רק מצד החברה החרדית עצמה ומערכות העיתונים (פיקוח כפול), אלא גם מצד קולגות למקצוע.

רוב העיתונאיות תומכות בקידום תהליכי שינוי פנימיים. בעיניהן, על אף שיש לא מעט דברים שצריך לשנות בחברה החרדית ובעיקר בכל הנוגע למעמד האישה, הדרך הנכונה לקדם שינוי איננה חיזונית, אלא פנימית, כלומר בתהליך שינוי הנובע מתוך הקהילה החרדית. שינוי זה מתואר כשינוי הנעשה ב"דרכי נועם", בדרכים חיוביות ועקיפות, מרצון ולא כתוצאה מכפייה חיזונית או לחץ חברתי חיזוני. כך, למשל, מסבירה נעמי:

"אני אומרת לך אף בן אדם בשום מקום ביקום, בכל חברה שהיא, שאת מגיעה אליו עם משהו שהוא אוהב וטוב לו ואת נכנסת בזה אז זה לא עובד. לא קשור באיזה נושא, לא בגלל שהוא דתי, זה פשוט לא עובד, אין שום דרך ליצור אצל אנשים שינוי, אם אתה בא.. זאת אומרת השינוי צריך לבוא בנועם. ואני במיוחד צריכה לעבוד על האיד" (נעמי)

חלקן מאמינות כי שינוי אמיתי ובר קיימא יגיע רק מהשטח, מלמטה:

"צריך כאילו שהשינוי יבוא מלמטה, שכל הנשים יתחילו לחשוב ככה ולדבר ככה ואז אולי." (חדוה)

ברטוריקה של העיתונאיות, רבות מתארות את תהליך השינוי החיזוני כ"דיבורים" ו"צעקות" ואת השינוי הפנימי כ"מעשים". כך, למשל, ניתן לראות בדבריה של מיכל בנושא:

"אני היום מארגנת כמה פרויקטים של האו"ם, זה נקרא 'משפיעים חרדים'. וזה מבחינתי עשייה לתמורות במגזר. זה לא לצעוק בחילונים. זה פעילות בתוך המגזר פנימה, ולא ללכת לצעוק בחוץ: 'לא, הם לא לומדים ליבה. לא, הם לא יודעים כלום. לא, הם לא נאורים. לא, הם לא פמיניסטים...' אני לגמרי חושבת שהתמורות ביחס לנשים יקרו אם לא תהיה כפייה."

חלק מהעיתונאיות מנמקות את תמיכתן בתהליך שינוי מסוג זה בכך שהוא מייצג תהליך אמיתי שהחברה עוברת ולא ניסיון לכפות עליה נורמות חיזוניות שאינן עולות בקנה אחד עם ערכיה:

"אני אומרת לך טומי לפיד עשה את שטות חייו ברגע שהוא נלחם. אתה יכול להשיג כל כך הרבה דברים בתהליכים..." (רות)

יתרה מזאת, הן אינן מאמינות שהדרך של קידום תהליכי שינוי באמצעים חיזוניים תצליח, לאור האנטגוניזם הרב שהיא מעוררת בציבור החרדי המסתגר והמתבצר כנגד שינויים מן החוץ ולאור תודעת האיום הרווחת בו. הדבר מעלה תהיות ביחס ליכולת של החברה החילונית בישראל לכפות שינויים מבחוץ ולהצליח בכך.

ייתכן והתמיכה הגורפת למדי בקידום תהליכי שינוי פנימיים נובעת מכך שכעיתונאיות המזוהות
כחרדיות, ניסיון לקדם תהליך שינוי חיצוני יעמיד אותן בפני קונפליקט זהותי לא פשוט בין הזהות
הפרופסיונלית שלהן לבין הזהות החברתית-חרדית שלהן ויפגע בתחושת השייכות שלהן למגזר
החרדי. כך למשל רבקי:

"אין לי שום בעיה לכתוב טור על התנהגות כושלת כזו או אחרת בחברה
החרדית ולעמוד מאחורי זה, אבל אני גם לא אכתוב את זה אף פעם בצורה
אנטי שתפגע בחברה כולה, כי בסך הכול **אני נמצאת בחברה ואני מקיימת
אתה מערכת יחסים**, אז למה לבוא ולפגוע."

על מנת להלך בין הטיפות ולהשיג קוהרנטיות בין שתי הזהויות, העיתונאיות תומכות בשינוי
תהליכי, אינקרמנטלי, שמרני ומוצנע – כזה שאינו צפוי לעורר התנגדויות וקונפליקטים ואשר
נחשב ל"נשי", "רך" ולא "מלחמתי". ייתכן שזוהי דרכן של העיתונאיות להשגת שינוי, אולם הדבר
מעלה תהיות אודות מידת האפקטיביות של שינוי הנעשה באופן זה. יתרה מזאת, ייתכן כי גישה זו
של העיתונאיות מאששת את הטענה כי העיתונאיות החרדיות, יותר משהן מתפקדות כסוכנות
שינוי המבקשות לחשוף את פגמי החברה ולתקנה, הן שומרות הסף וה"גחלת" של החברה
החרדית. כך למשל, גם תמר נשארית במתחם של הסברת המגזר החרדי ופחות עוסקת בעיתונות
חקרנית ו"נושכת":

"החברה החרדית לא צריכה אותי שאני אעשה בהם שינוי. הם לא שכרו את
שירותיי וגם לא ישכרו את שירותיי גם אם אעשה את זה בחינם. אני רואה
עצמי כאישה שנמנית ומשויכת (לא אמרתי משתייכת), שמתייקים אותה,
שמקטלגים אותה כמישהי שקשורה איכשהו למגזר החרדי. אם אני יכולה
לשמש דוגמא אישית יש לי את הפלטפורמה להסביר יותר את המגזר,
ומאיפה באתי, לתת יותר היכרות, לעשות 'נעים מאד', הנה אני ומאיפה אני
באה'. המגזר הוא לא שחור לבן. יש, זה מגזר שהוא לגמרי אפור." (תמר)

לסיכום, ניכר כי על אף רצון (לפחות ברטוריקה) של העיתונאיות בקידום שינוי חברתי, בעיקר
במעמד האישה החרדית, רובן אינן תומכות בתהליכי שינוי חיצוניים וביקורת חיצונית, כזו
המגיעה מכלי התקשורת החילוניים. הן תומכות בתהליכי שינוי פנימיים העולים מהשטח
וצומחים מלמטה. קידום תהליכי שינוי מסוג זה מבטיח להן שלא יעוררו אנטגוניזם ומשאיר אותן
במרחב המוכר והנח, כך שלא יאלצו להתמודד עם קונפליקטים פנימיים ומתחים בין הזהויות
השונות. לאור האמור, ייתכן כי ההזדמנות המשמעותית הטמונה ביכולתן כעיתונאיות להוביל
תהליכי שינוי חברתיים, מתרחשת באיטיות רבה מדי ואף לעיתים מתפספסת, כתוצאה מתהליכי
שינוי אינקרמנטליים ונעדרי בולטות ונראות ציבורית מספקת. עם זאת, אין לשלול את האפשרות
שייתכן וזוהי הדרך היחידה לקידום שינויים ארוכי טווח בחברה שמרנית ופונדמנטליסטית כמו
החברה החרדית.

"הקונפליקטים הם אדירים": עיתונאית חרדית – סוכנת שינוי או שימור?

לאור האמור בסוגיית האתגרים וההזדמנויות עמם מתמודדת העיתונאית החרדית, עולה השאלה האם העיתונאית החרדית משמשת כסוכנת שינוי, כפי שיכולנו לצפות ממנה, או שמא היא דווקא מבקשת לשמר את הקיים ובכך מהווה סוכנת שימור? מהראיונות עלה כי רק מיעוט מהעיתונאיות תופסות את עצמן כמסוגלות להוביל וכמובילות שינוי חברתי. ייתכן מאד שהסיבה לכך היא מגבלות חופש הביטוי בעיתונות החרדית הכתובה, המונעות העלאת סוגיות השנויות במחלוקת. שלומית, אשר כותבת כיום בעיקר באתרי אינטרנט חרדיים, מעידה על המגבלות הרבות בעיתון חרדי ועל הסיבה בגינה עזבה את העיתונות החרדית הכתובה:

"יש בעיות שפשוט אם בן אדם לא חוטף אותם בבום לפני, הוא לא יבין אותן. ואני בטוחה שיש אנשים כל כך תמימים, נשים בעיקר, כל כך תמימות, שגדלו במקומות כל כך מוגנים, שלפעמים אפילו לא יבינו מה רוצים להגיד להם ממה שכתבו. ולכן מאד מפריע לי שבעיות כאלה במגזר החרדי לא עולות בפרינט. תמיד הן מוסתרות והן מתחת לכיסוי של המון מילים ואני לא יכולה לתת לזה יד כי אני ארגיש פושעת" (שלומית)

מדבריה של שלומית ניתן להבין שאפילו אם ישנה תחושת שליחות ורצון אמיתי לקדם שינוי חברתי, הכלים והיכולת לעשות כן במסגרת התקשורת החרדית מוגבלים. בהתאם לכך, רוב העיתונאיות לא גילו רצון כזה ולא ראו את תפקידן כשליחות לביצוע שינוי, כפי שמעידות חדוה ורבקי, עבורן העיתונאות היתה דרך להתפרנס ולא מעבר:

"הייתי אמא, אמא חד-הורית, אז אני לא חיפשתי כל כך להשמיע את הקול שלי, אני חיפשתי תכלס להתפרנס וזאת היתה הדרך" (חדוה)

"לא חשבתי להיות איזה עיתונאית שמובילה איזה משהו." (רבקי)

אמנם ניתן היה לצפות שנשים חרדיות הממוצבות בעמדה מקצועית כה משפיעה ונחשבת, שיכולות לכאורה להשמיע את דעותיהן ואשר לרובן יש ביקורת נוקבת על החברה החרדית, יעשו כן ויקדמו שינוי במעמד האישה החרדית ובנושאים נוספים. אולם, בפועל ניכר כי רבות מהן אינן משמשות כסוכנות שינוי, בין משום שאינן רוצות בכך ובין משום שהן חוששות מכך. ממצא זה מתיישב עם דבריו של פרידמן (1999) שטען כי העיתונאיות החרדיות הן לא סוכנות שינוי כפי שאפשר היה לצפות (פרידמן 1999). גם ממצאיה של בליץ (2003) העלו כי הנשים במחקר חלוקות בדעתן באשר לשאלה האם עיתונאיות חרדיות הן סוכנות שינוי או שמקצוע העיתונאות הוא אך ורק אמצעי להשגת המטרה – גידול הילדים וטיפול ערכי המשפחה, כאשר העבודה המקצועית לא נחשבת למטרה כשלעצמה. יתרה מזאת, לא רק שהעיתונאיות החרדיות אינן משמשות סוכנות שינוי - עולה הטענה כי הן אף משמשות כסוכנות שימור ומסייעות בקיבוע ושימור המצב הקיים, כפי שמשתקף מדבריה של נעמי:

"אני הופכת לדמות שהיא לא מייצגת את המגזר בכללותו כלפי נשים, נשים הן סוכנות שימור הרבה יותר ממה שהן סוכנות שינוי.. המניע של העבודה שלי הוא ממקום מאוד אידיאולוגי, זאת אומרת באיזושהי אמונה

שמילים יוצרות משמעות, ובעזרת מילים אתה יכול לשנות וליצור תודעה.
באיזשהו שלב הבנתי שלא רק שאני לא משנה מציאות, אלא **משתמשים בי בכדי לשמר את המציאות הקיימת**. זו הייתה הבנה מאוד קשה." (נעמי)

נעמי מתארת את הרגע בו הבינה שהיא כלי בידי בעלי השליטה והכוח וכי היא למעשה משמרת את המבנים הקיימים כרגע מאד קשה ומתסכל. למעשה, היא מבינה שנעשתה בה מניפולציה ושמשתמשים בה וזו אחת הסיבות בגינן עזבה את התקשורת החרדית. היא מתייחסת לעצמה כיום כאישה שאינה מייצגת את המגזר החרדי כלפי נשים חרדיות. גם חדוה מחזקת את הדברים בכך שטוענת כי רבות מהעיתונאיות החרדיות מתפקדות על תקן ספקיות סחורה, כאשר העורך מכתוב את נושא הכתבה, התוכן והמראיינים ותפקיד העיתונאית להביא את הסחורה מבלי לחרוג ממנה שהתבקשה. לדידה, גם מי שמשתמשת בעורכת ולכאורה יש לה יכולת לעצב סדר יום חדשותי, אינה עושה כן כי גם היא כפופה לתכתיבים. כלומר, הן למעשה משרתות את השיטה הקיימת, מנציחות ומשמרות אותה:

"בכל העיתונים יש עורכות. בכולם. השאלה היא מה הן עורכות... הם עושים משהו שהם רוצים שהציבור יקרא והציבור יקרא, וזה מה שהציבור יקרא, והם מספקים סחורה." (חדוה)

דבורה, שעזבה אף היא את העיתונות החרדית, מתייחסת לקונפליקט הפנימי אותו חוות העיתונאיות כתוצאה מהכוחות המשמרים והממשמעים העוצמתיים וכיצד הן מתמודדות עמו:

"כי נחמד, מעניין, איזה יופי, אני לא מורה-גננת. יש את הכמה האלה של ה'לדחוף, שרוצות לקדם... יש. אבל זה המיעוט. תראי הן מנסות, הן הולכות ככה בין הטיפות, מנסות כן לקדם... רוב הנשים האלו נמצאות במקום מאד שבע. מאד מדושן. מקום של ייצוג, דברים כאלה. זה לא בא במקום של חסר, או מקום של 'בואו נחשוף דעות. זה יותר 'בואו נעשה גיוון', 'בואו נכתוב על מתכון לגזרים, מתכון לתה ונעשה איזו כתבה על קייטנות'. זה השיח, זה ככה, זה הראייה. הן לא רואות את כל מה שקורה ורובן זה נשים ש.. גם אלה שכן מתחילות לראות.. הקונפליקטים הם אדירים, כי **את צריכה ללמוד איך את חיה עם עצמך בשלום עם הדברים האלה** והכי קל להדחיק והכי קל להגיד- טוב זה לא זה, או למצוא תירוצים כאלה של למה זה ככה". (דבורה)

דבורה מעלה סוגיה מעניינת – לעיתונאיות הוותיקות, אלה שיש להן יכולת לקדם שינוי, אין אינטרס לעשות כן כי הן נמצאות במקום מדושן ושבע ולכן רואות בעצמן מעין סגוריות של החברה החרדית וחיילות נאמנות בשירות ההנהגה ההגמונית. אין להן דחף לחשוף דברים שנמצאים מתחת לפני השטח ולקדם דעות שונות. דווקא לצעירות יש דחף ורצון כזה והן אכן מנסות לקדם שינוי, אך חייבות להלך כל הזמן בין הכוחות המנוגדים – בין הזהות הפרופסיונלית השואפת לחשוף ולשנות ובין הזהות החרדית המושכת לכיוון של צניעות, קונפורמיות וקבלת הכללים והגבולות. לכן, בצר להן, כותבות העיתונאיות הצעירות על נושאים "נשיים" המשמרים בפועל את מעמד האישה החרדית ומקבעים אותו. בכך למעשה הן נכנעות לשיטה ומשמרות את המצב הקיים. אותן מעטות ואמיצות המעוניינות לחשוף את מבני הכוח ולחולל שינוי אמיתי

מתמודדות עם קונפליקט זהותי עצום – כיצד לחשוף ועם זאת להישאר חלק מהחברה החרדית. ואכן, חלק מהמרואיינות טענו כי עיתונאית בחברה החרדית צריכה ליישר קו עם הגבולות והכללים הנוהגים בה וזהו המחיר שעליה לשלם כדי להיקרא "עיתונאית חרדית", כלומר כדי לשמר את זהותה החרדית לצד זהותה הפרופסיונלית:

"את יכולה להביא אירוע בצורה הכי אובייקטיבית שיכולה להיות, אבל להגיש את זה נכון. את רוצה להיקרא עיתונאית חרדית? יש לזה מחיר. קבלי אותו על עצמך, תחיי אותו בשלום, ותעשי את העבודה" (רבקי)

רבקי ועיתונאיות נוספות מספרות על כך שהיו רוצות לדווח אחרת, היו רוצות לחשוף דברים, אך אינן יכולות. הן הצהירו כי מקבלות על עצמן בלב שלם את המגבלות והאילווצים הללו ובכך ניתן לומר כי הן למעשה השלימו עם מעמדן, הן מורגלות בציות למערכת פטריארכלית ומורגלות בהשתקה עצמית. הן למעשה מייבאות נורמות מגדריות הרווחות בחברה החרדית אל תוך הפרופסיה העיתונאית שלהן. יחד עם זאת, יש לציין כי בעיני עצמן הן מהוות סוכנות שינוי, אך כאלה המתפקדות במסגרת נוקשה ומוגבלת והמסוגלות לקדם שינוי אינקרמנטלי בלבד. בעיניים חיצוניות, הן עשויות להיתפס כסוכנות שימור יותר מאשר סוכנות שינוי שכן שהן משלימות עם השיטה, מקבלות עליהן את הכללים ופועלות במסגרתם – תוך שהן לעיתים חוטאות למקצוען העיתונאי (בהבאת דיווח לא שלם, באי חשיפת אייטמים שהן נחשפות אליהן ועוד).

עוד עולה מהראיונות כי חלק מהעיתונאיות – בעיקר אלה שלא הצליחו לקדם תהליך שינוי פנימי או שלא האמינו בקידום שינוי כזה וניסו לקדם שינוי חיצוני – נפלטו או עזבו מרצון את התקשורת החרדית. למעשה, מי שניסתה להיות סוכנת שינוי ולחתור תחת המבנה באופן פומבי, לא הצליחה להישאר חלק ממנו. ברגע שהעיתונאיות סוכנות השינוי נפלטות, הן כבר לא יכולות לעשות את השינוי מתוך מערכות התקשורת החרדית כיוון שהן הופכות להיות ה"אחר" ומשכך מייצרות אוטומטית אנטגוניזם, חשדנות וחוסר קבלה כלפיהן:

"אז, בזמנו, היה את ידידיה מאיר וקובי אריאלי, אבל גם הם לא עסקו בנושאים רגישים.. וברגע שהם התבקשו או שרצו לעסוק בנושאים כאלה הם הועפו. ככה הם התאיידו מהמערכת. זה בדיוק המקום, הגבולות הגזרה המאוד מאוד נוקשים. זה גם אחת הבעיות המאוד קשות, של עיתונות חרדית. כי זה לא באמת עיתונות אם אתה לא מסוגל לבקר". (דבורה)

ניכר מדבריה של דבורה, אשר אינה מועסקת בתקשורת החרדית כיום, כי עיתונאי המבקש לקדם שיח בנושאים רגישים או שנויים במחלוקת בחברה החרדית, או שאינו מקבל על עצמו את תפקיד הסנגור שלה, נפלט החוצה מהמערכת. דבורה אף מותחת ביקורת על העיתונות החרדית ככזו שאינה עומדת באמות מידה מקובלות של תקשורת המונים, אשר חלק יסודי ממנה הוא היכולת של העיתונאי להשמיע את דעתו בחופשיות ולמתוח ביקורת על החברה בה הוא חי. היא מתארת קונפליקט אישי קשה שלה עם עצמה, כמי שחוותה אכזבה קשה ממה שנחשפה אליו במערכות העיתונות החרדיים, לרבות הטרדה מינית:

"אולי הייתי נשאת ילדה טובה בית יעקב כזאת. כן, יכול להיות. במיוחד אם לא הייתי רואה את הצד האפל של המגזר. **הקונפליקטים הם אדירים, כי את צריכה ללמוד איך את חיה עם עצמך בשלום עם הדברים האלה** והכי קל להדחיק והכי קל להגיד 'טוב, זה לא זה', או למצוא תירוצים כאלה של למה זה ככה: 'טוב, אין מה לעשות, זה ככה כי...'. 'זה לא בסדר אבל אין מה לעשות, ככה זה'. זה לברוח מזה." (דבורה)

יתרה מזאת, דבורה מספרת על נידוי של ממש שהיא חווה ביומיום כתוצאה מניסיונה לשנות את המבנה החברתי ולקדם את מעמד האישה החרדית, ועל המחיר שהיא וחברותיה משלמות:

"להארד קור כבר לא ניכנס, ברור שלא. אנחנו סומנו בצבעי ניאון, ברור. זה לא שמחר אני עכשיו הופכת להיות ד"ש [שמה של המרואיינת בראשי תיבות] ביתד נאמן. זה לא יקרה. זה בדיוק הגבולות הגזרה".

עוד עולה מהראיונות כי העיתונאיות שעזבו את התקשורת החרדית בשל אי יכולתן לקדם שינוי מתוכה, בחרו באחת מארבע אפשרויות: עזיבה לטובת התקשורת החילונית, בה יש להן חופש להביע את דעותיהן; עזיבה לטובת מדיה אחרת במגזר החרדי - למשל המדיה המשודרת הנחשבת לפתוחה ומאפשרת יותר; הקמת פלטפורמה תקשורתית (בדרך כלל אתר אינטרנט) עצמאית; ועזיבת המקצוע כליל יחד עם הסבה מקצועית וניסיון לקדם שינוי בדרך אחרת שאינה עיתונאית. העיתונאיות האלה למעשה מחפשות ומוצאות אלטרנטיבה אחרת לתקשורת החרדית והן מנסות דרכה להשפיע על החברה החרדית – מבחוץ או מבפנים. כך, למשל, מיכל שעזבה לטובת שידור ברדיו:

"אני רוצה גם להוכיח שיש נשים חרדיות שבפרונט ולא רק מאחורי הקלעים. ו.. ואני לא צריכה להסתתר מאחורי תפקידים אנונימיים כאלה שלא ממש באים לידי ביטוי. לשדרנים יש הרבה יותר מה להגיד." (מיכל)

גם רבקי מסבירה מדוע הקימה אתר:

"..אמרנו 'בואו נרכז איזה מדיה, מדיה של דעות, חופשי, בלי שאיזה עורך מסוים יצנזר לך, כי זה לא מותאם לאתר הזה או אחרת ונעשה מה שאנחנו רוצים'. אמנם זה לא החזיק מעמד, כי באופן נורמלי, מי שכותב רוצה שיממנו אותו, אז זה לא החזיק מעמד. מקום שאפשר להביע בו דעה בלי עריכה, בלי צנזורי עריכה קשים. וזהו, זה מה שעשינו".

דבורה מתארת את תהליך עזיבתה את התקשורת החרדית ואת בחירתה לעבוד בכלי תקשורת חילוני כתוצאה מתהליך הבניית הזהות המקצועית אותו עברה וההתמודדות עם הקונפליקטים הפנימיים שנוצרו אצלה בהתנגשות בין הזהות החרדית שלה לזהות הפרופסיונלית:

"זה היה באמת תקופה, שפתאום התחלתי לראות באופן מאוד מאוד חד המון תופעות שקורות סביבי ולא יכולתי לכתוב עליהן ולא יכולתי לדבר עליהן, וכבר לא הייתי במקום של אותה ילדה שהתחילה. כבר גדלתי, התפתחתי, ראיתי

עולם מאז. ולא יכולתי, ולא היה לי מקום. אז בזמנו בדיוק ב"וואלה" העורך חיפש כותבים. פתאום אמרתי, **אני יכולה לכתוב מה שאני רוצה. ולא סתם אני כותבת, בשם שלי עם התמונה שלי.** זה היה.. ואני אישה. שזה כאילו.. ואוו, ואוו. גם אישה, גם יש לך מה להגיד וגם את עוד כותבת את זה בשם שלך ואת מעלה.. קטסטרופה. והטורים עצמם היו טורים מאוד קשים. דיברתי על כל מיני דברים שהם טאבו. והסערה כמובן לא איחרה לבוא" (דבורה)

דבורה מעידה שנתקלה בתגובות סוערות למהלך יוצא הדופן שעשתה, הכרוך בחשיפה, אך לא ראתה ברירה אחרת – היא אינה רוצה ואינה יכולה לחזור לתקשורת החרדית לאור הנידוי אותו היא חווה ולאור חופש הביטוי הרב ממנו היא נהנית כיום. היא מגדירה חזרה לתקשורת החרדית כ"צעד אחורה" למערכת בה מכתיבים לה מה לכתוב וטווח העצמאות בקבלת ההחלטות שלה נמוך עד לא קיים. לעומתה, שלומית היתה רוצה לחזור לתקשורת החרדית והיא מעדיפה זאת על פני כתיבה בתקשורת החילונית, אך בעקבות הקונפליקטים שחוותה והקושי להשלים עם מנגנונים מדכאים ועם ההנהגה החרדית השולטת גם במערכות העיתונים החרדיים, היא לא נמצאת שם:

"אני תמיד אומרת שביום שיתנו לי לכתוב במדיה החרדית כמו שאני כותבת לזה, אני אעזוב כל מקום חילוני, אני לא אהיה שם. את מבינה? אני לא נמצאת שם [במדיה החילונית] בשביל להכעיס מישהו. אני נמצאת שם כי אני באמת חושבת שמה לעשות, בעולם שלנו, במגזר שלנו, אלה ששולטים בעמדות מפתח הם בעייתיים בעיניי. חלקם. כי הם, מפחד מסוים, מפחד לאבד אולי כוח, כסף, לא יודעת, כל מיני דברים כאלה, הם סגרו את המקום לטובתם באיזשהו מצב שיתאים להם. והם לא יתנו לאף אחד להשתלט עליהם." (שלומית)

שלומית מנסה להצדיק את מעברה לתקשורת החילונית. חשוב לה להדגיש שהיא לא עושה זאת כדי להכעיס – ויש באמירה זו כדי להצביע על יחסה של החברה החרדית למעשה שעשתה והטענה שמי שעושה צעד כזה מטרחה להוציא את דיבתה של החברה החרדית רעה. יצוין כי טענה זו עלתה בחלק מהראיונות ממספר עיתונאיות המועסקות בתקשורת החרדית: ניכר כי יש להן ביקורת רבה על עיתונאיות חרדיות ש"עקרו" למחנה החילוני והן נתפסות כמי שכדי לרצות את העורכים החילוניים ישמיצו את החברה החרדית.

לסיכום, מהראיונות עולה כי יש להבחין הבחנה ברורה בין עיתונאיות חרדיות שנשארו במערכות כלי התקשורת החרדיים לבין כאלה שעזבו לטובת מערכות כלי תקשורת חילוניים או לטובת אלטרנטיבה אחרת. ניכר כי מי שעזבו את התקשורת החרדית לא עשו זאת מרצון ובנפש חפצה, אלא כדרך התמודדות עם הקונפליקטים הפנימיים הרבים שעוררה בהן העבודה במערכות הנעדרות חופש ביטוי מלא ועצמאות עיתונאית, והנשלטות בידי בעלי הכוח והעסקנים בחברה החרדית. מצב זה לא הותיר להן ברירה אלא לעזוב ולנסות לקדם שינוי מבחץ, דרך התקשורת החילונית או באופנים אחרים. העיתונאיות החרדיות שנשארו במערכות כלי התקשורת החרדיים לעיתים מתפקדות כסוכנות שימור שתפקידן בפועל הוא לשמר את המצב הקיים ולהעתיק נורמות המדכאות ומדירות את האישה החרדית, מהחברה אל תוך עבודתן העיתונאית. אלה מביניהן

המנסות לקדם שינוי, מקדמות שינוי אינקרמנטלי, עקיף ואיטי שייתכן ואינו משמעותי דיו. כמסקנה ניתן לומר שכדי להיות עיתונאית חרדית שהיא סוכנת שינוי של ממש, המנסה לחתור תחת המבנים הקיימים, כנראה אין ברירה אלא לעזוב את התקשורת החרדית.

פרק 4 - דיון

מחקר זה ניתח את האופנים בהם עיתונאיות חרדיות מבנות את זהותן המקצועית ומתמודדות עם האתגרים וההזדמנויות שמקצוע העיתונאות מזמן להן בחברה בה הן חיות. מטרת המחקר ללמוד מתוך תיאור מורכבות החוויות שעוברות נשים אלה ואופן פרשנותן אותן, על דרכי ההתמודדות והאסטרטגיות שהן מפתחות במעגלי ההתמודדות השונים שלהן. נקודת המוצא של המחקר היתה כי נשים העוסקות במקצוע משפיע כמקצוע העיתונאות, נחשפות לתכנים ולאינטראקציות העשויים להביא אותן לשינוי באורח חייהן והשקפותיהן וכן לשאיפה לקדם שינוי חברתי משמעותי בחברה החרדית אליה הן משתייכות.

הממצאים הראו כי בקרב העיתונאיות החרדיות מתקיימים קולות שונים ומגוונים, לעיתים מנוגדים. הן מציגות עמדה אמביוולנטית ולא אחידה כלפי קידום שינוי חברתי, עמדה הנובעת ממורכבות המציאות בה הן חיות ומהקושי לקדם שינוי חברתי בחברה שמרנית כמו החברה החרדית. בעוד שחלקן מעידות על רצון עז לקדם שינוי חברתי ואף ביצוע מעשים בפועל כדי לקדם שינוי זה, אחרות מעידות כי דווקא המודעות לביקורת על החברה החרדית ועל בעיותיה, מביאה אותן לשמרנות והסתגרות יחד עם רצון לגונן על הקהילה בה הן חיות. בתווך ישנן עיתונאיות שבחרו בדרך ביניים – בחירה סלקטיבית וזהירה של השינויים אותן הן מעוניינות לקדם וקידומם בדרך איטית ועקיפה.

ממצאי הראיונות עולים מספר קונפליקטים אותם מעמיד מקצוע העיתונאות בפני העיתונאיות החרדיות, הן כנשים והן כחרדיות. בכדי להתמודד עם קונפליקטים אלה הן נוקטות במספר אסטרטגיות.

עם היחס האמביוולנטי, אשר לעיתים מקבל ולעיתים דוחה, מצד החברה החרדית כלפי מקצוען, הן מגיבות בשלוש דרכים שונות: הראשונה – החלת מנגנון פיצוי, כלומר שמירה והקפדה יתרה על הגבולות הנוקשים. השניה – התנגדות והתרסה, כלומר אי עמידה בגבולות המקובלים. בחירה בדרך זו מביאה לבידוד חברתי והחלת סנקציות חברתיות כלפי העיתונאיות ומשפחתן. השלישית – הגדרה עצמית מחודשת בתור "חרדית מודרנית", כלומר הוצאת העצמי מן הכלל והשתייכות לקבוצה המאפשרת יותר לגיטימציה לנשים לבחור במקצוע העיתונאות.

עם המגבלות הרבות המאפיינות את התקשורת החרדית, ובעיקר עם הצנזורה ההלכתית והחברתית והעלמת הנשים והקול הנשי מהעיתונות החרדית, מתמודדות העיתונאיות באמצעות ארבע אסטרטגיות שונות, אותן ניתן לחלק ל**אסטרטגיות משמרות** מול **אסטרטגיות מחוללות שינוי**.

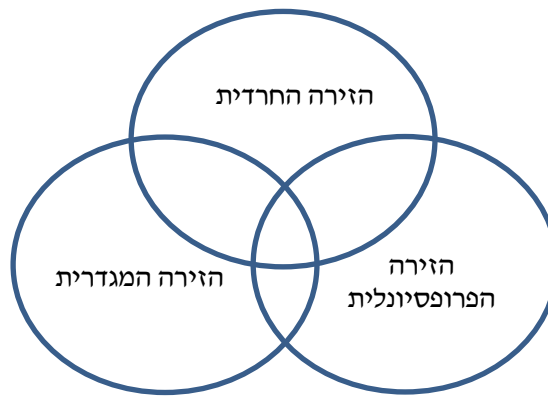
שתי האסטרטגיות המשמרות הן: האחת – הפנמת הנורמות הקיימות כמצב טבעי ו"נורמלי" תוך ביצוע רציונליזציה על מנת להצדיקה. רציונליזציה זו בדרך כלל תכלול הפניית אצבע מאשימה כלפי המתירנות החילונית והדגשת ערך הצניעות. השניה – גישה מסורתנית לפיה ישנה הבנה שהמצב הקיים מעיד על הקצנה מוגזמת ואי שביעות רצון ממנו, אך השלמה עם כך כיוון שהמציאות נתפסת כבלתי ניתנת לשינוי על ידי הפרט. לפיכך, אותן עיתונאיות בוחרות לקבל בליט ברירה את הכללים הנוקשים ומשמרות מצב זה.

האסטרטגיות מחוללות שינוי מתחלקות אף הן לשתיים: האחת – השלמה עם מציאות מדירה זו תוך בחירה לנסות לקדם שינוי חברתי בדרך "רכה", עקיפה, שאינה מייצרת התנגדות כלפיהן מצד החברה החרדית. השניה – עזיבת העיתונות החרדית לטובת העיתונות החילונית או מדיות תקשורתיות המאפשרות יותר חופש ונוכחות נשית (המדירה המשודרת והמדירה האינטרנטית).

בכל מקרה, אולי האתגר המשמעותי ביותר עמו מתמודדות העיתונאיות החרדיות הוא התנגדותן לתופעות הקצנה בחברה החרדית והתנגדותן להדרתן והעלמת קולן מהזירה התקשורתית והציבורית, התנגדות לה הן אינן יכולות לתת ביטוי בשל הסנקציות החברתיות שיופעלו עליהן. עולה כי רובן המוחלט מעוניין לקדם שינוי במעמד האישה החרדית, אך אינן יכולות לעשות זאת מעל דפי העיתון החרדי. אלה שעושות זאת נפלטות מהמערכת או עוברות לפלטפורמות תקשורתיות לא חרדיות, או חרדיות אך ליברליות יותר.

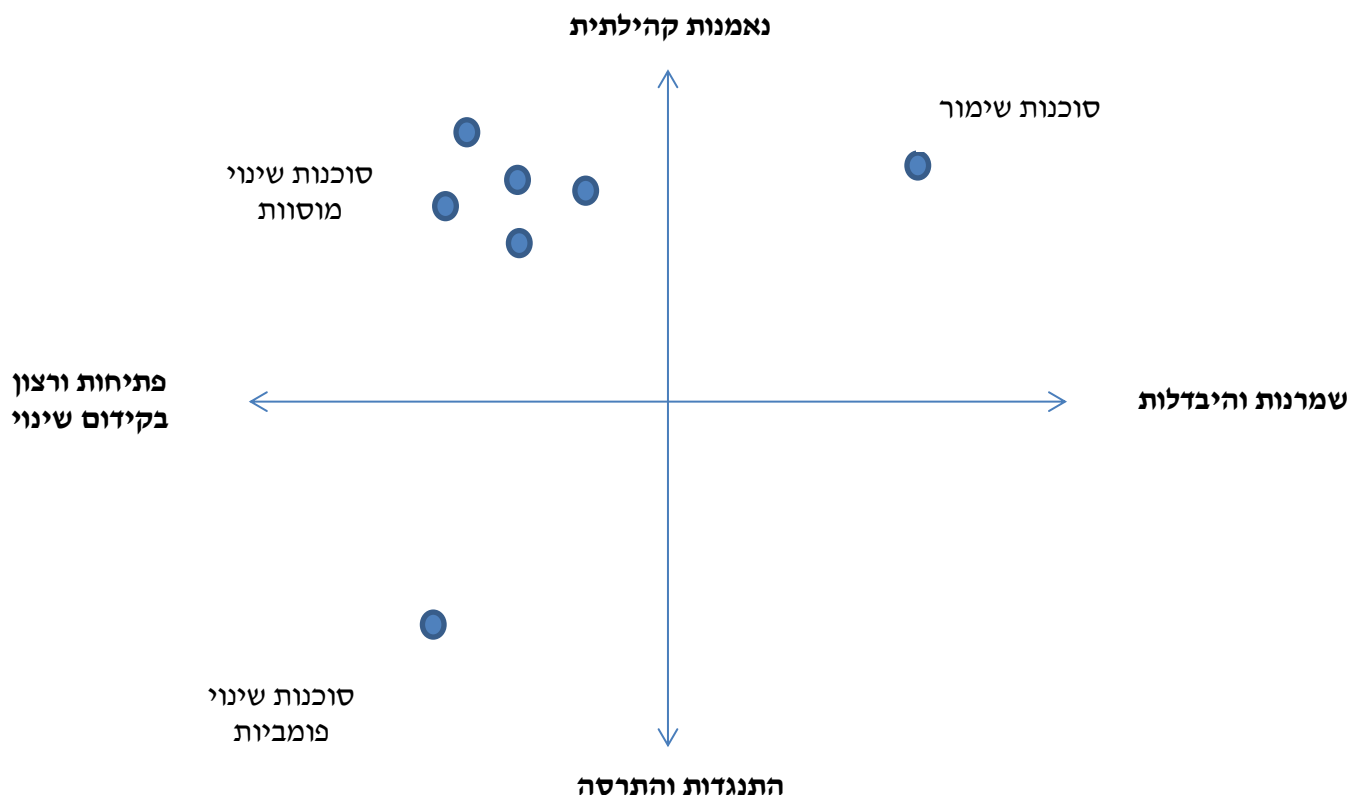
ניכר כי עיתונאיות שעזבו את התקשורת החרדית לא עשו זאת מרצון, אלא כדרך התמודדות עם הקונפליקטים הפנימיים הרבים שעוררה בהן העבודה במערכות הנעדרות חופש ביטוי מלא ועצמאות עיתונאית, והנשלטות בידי בעלי הכוח (הגברים) בחברה החרדית. עולה ביתר שאת השאלה האם העיתונאיות החרדיות שנשארו במערכות כלי התקשורת החרדיים מתפקדות כסוכנות שימור או דווקא כסוכנות שינוי פוטנציאליות, שכן הן מנסות לקדם שינוי מבפנים באופן שלא יעורר התנגדות וחשדות כלפיהן. אמנם השינוי שהן מנסות לקדם הוא אינקרמנטלי ולא משמעותי דיו, אך ייתכן שזוהי הדרך הנכונה לקדם שינוי אמיתי וארוך טווח בחברה כה מסוגרת ושמרנית כחברה החרדית.

במהלך ניתוח הממצאים ולאחר העמקה בהם, תוך חלוקתם לתמות ולקטגוריות-על, עלה כי ניתן לקבץ אותם לכדי שלוש זירות התמודדות והבניית זהות מרכזיות עמן מתמודדות העיתונאיות החרדיות: הזירה החרדית, הזירה הפרופסיונלית והזירה המגדרית. שלוש הזירות הן זירות בהן תיארו העיתונאיות חוויות, תהליכי הבניית זהות, התמודדויות וקונפליקטים. ה"זירה" מהווה למעשה מעין ממד-על המקבץ בתוכו אשכול של תמות (Dacin et al., 2010), כאשר תמות מסוימות חופפות ומשתייכות למספר "זירות" במקביל. כך, למשל, הזירה החרדית כוללת את יחס הסביבה החרדית לבחירה במקצוע העיתונות, יחסה של התקשורת החילונית כלפי העיתונאיות החרדיות ויחסן של העיתונאיות כלפיה. הזירה הפרופסיונלית כוללת את המאפיינים התעסוקתיים של המקצוע ואת ההתמודדות עם מאפייניה הייחודיים של התקשורת החרדית. הזירה המגדרית כוללת את העלמת הקול הנשי מהתקשורת החרדית והדרכת הנשים מהפוליטיקה החרדית. כאמור, ישנן זירות חופפות, בהן ההתמודדות של העיתונאיות היא רב-מערכתית ונעה סביב מספר מעגלים בו זמנית, כפי שניתן לראות בתרשים להלן:

התמודדות זו במספר זירות מאפיינת למשל את נושא האתגרים וההזדמנויות במקצוע העיתונאות בחברה החרדית וכן את הסוגיה של קידום שינוי חברתי אל מול שמרנות ושימור הקיים.

עוד עולה כי ניתן למיין את המרואיינות לפי תפיסותיהן החברתיות והאישיות ודרכי התמודדותן עם היותן עיתונאיות בחברה החרדית ורצון לקדם שינוי בה, על פני שני צירים: ציר אחד הנע בין פתיחות ורצון בקידום שינוי לבין שמרנות והיבדלות, וציר שני הנע בין התנגדות והתרסה לבין נאמנות קהילתית וסגור על הקהילה החרדית. בתרשים להלן מיקמתי שלושה סוגים של עמדות כלפי שינוי חברתי, כפי שעלו מהראיונות, כאשר כל אחד ממוקם ברבעון אחר של הגרף: סוכנות שימור, סוכנות שינוי פומביות וסוכנות שינוי מוסוות.²

² יובהר כי הנקודות המסומנות על גבי הגרף מייצגות פיזור אופייני של עמדותיהן של העיתונאיות כלפי שינוי חברתי, כפי שעלה מהראיונות, ואינן מייצגות מספר ממשי של עיתונאיות בכל עמדה.

ניתן לראות כי חלק קטן מהעיתונאיות ממוקמות ברבעון שבין שמרנות והיבדלות לבין נאמנות קהילתית - אותן סיווגתי כסוכנות שימור. עיתונאיות אלה הפנימו לחלוטין את הכללים והמבנה הפטריארכלי של החברה החרדית והן מביעות הסכמה כמעט מוחלטת עמם, אינן מגלות פתיחות לשינויים חברתיים ושינוי במעמד האישה החרדית ואף אינן סבורות שיש בכך צורך.

חלק קטן נוסף מהעיתונאיות ממוקמות ברבעון שבין התנגדות והתרסה לפתיחות ורצון בקידום שינוי חברתי - אותן סיווגתי כסוכנות שינוי פומביות. עיתונאיות אלה הן בעלות פוטנציאל רב להפוך לסוכנות שינוי משמעותיות בחברה החרדית בשל היעדר החשש לתת פומבי לדעותיהן ולהתנגדותן למבנה הקיים, אלא שמאותה סיבה הן נמצאות מחוצה לה ולכן יכולתן לקדם שינוי מוגבלת.

חלק הארי של המרואיינות - רובן למעשה - ממוקמות ברבעון שבין פתיחות ורצון בקידום שינוי חברתי לבין נאמנות קהילתית וסווגו כסוכנות שינוי מוסוות. אלה הן למעשה עיתונאיות ה"מהלכות בין הטיפות". הן, מעוניינות, מחד, בקידום שינוי במעמד האישה החרדית ושינויים חברתיים נוספים בחברה החרדית וסבורות כי מדובר בתהליך רצוי וחשוב. הן גם מגלות פתיחות לאימוץ שינויים אלה. מאידך, חשוב להן לשמור על נאמנות קהילתית ולא "לשבור את הכללים", בוודאי לא בפומבי. עיתונאיות אלה מתנהלות כלפי חוץ על פי כל "כללי המשחק" המקובלים, אך בפועל דעותיהן שונות והן מנסות לקדם שינוי אינקרמנטלי, איטי, עקיף ובעיקר כזה שלא יעורר התנגדות ואנטגוניזם מצד הקהילה החרדית כלפיהן. ניתן לראות כי עיתונאיות אלה ממוקמות על הציר קרוב יותר לנאמנות קהילתית, כדי שלא ייתפסו כמי שמייבאות רעיונות ושינויים זרים מדי, אך הן בכל זאת ניצבות על הציר המעודד פתיחות לשינויים ורצון לקדם. מדובר בסוכנות שינוי פוטנציאליות, אך הן נסתרות מן העין.

ניתן לטעון כי רק העיתונאיות המסווגות כסוכנות שינוי פומביות הן סוכנות השינוי המשמעותיות, מאחר והן מייבאות ערכים ורעיונות חדשים אל תוך החברה החרדית, גם אם הן אינן עושות זאת מתוך התקשורת החרדית אלא בדרכים אחרות ומחוצה לה. אין ספק כי הן סוכנות השינוי הבולטות והמוכרות יותר בחברה החרדית. עם זאת, ניתן גם לטעון כי דווקא העיתונאיות אשר סווגו כסוכנות שינוי מוסוות ואשר אינן נתפסות כמאיימות על מבני הכוח ועל הסדר הקיים בחברה החרדית, הן אלה המסוגלות להביא לשינוי משמעותי וארוך טווח. בהחלט סביר להניח כי דרכן העקיפה וה"רכה" של עיתונאיות מסוג זה בקידום שינוי חברתי תאפשר את חדירת השינויים אל החברה באופן ממשי שכן דרכן מאפשרת קבלת לגיטימציה חברתית לשינויים אלה מבלי לשבור את "כללי המשחק" החרדיים. עם זאת, עולה גם התהייה האם יכולתן של סוכנות השינוי המוסוות לפעול מותנה בקיומן ובפעילותן של סוכנות השינוי הפומביות, שלמעשה סוללות את הדרך ומשלמות תוך כדי את המחיר האישי.

העיתונאיות שסווגו בחציו העליון של הגרף (סוכנות השימור וסוכנות השינוי המוסוות) למעשה מעניקות עליונות לזהותן החרדית על פני זהותן המגדרית והפרופסיונלית. העיתונאיות שסווגו בחציו התחתון - סוכנות השינוי הפומביות - מעניקות (לרוב) עליונות לזהותן הפרופסיונלית והמגדרית על פני זו החרדית. ניכר כי רובן פיתחו זהות היברידית שנועדה לתת מענה לזהויות

השונות שלהן, הנמצאות לעיתים בקונפליקט. זהות היברידית זו מסייעת להן להתמודד עם מצבים קונפליקטואליים בהן הן נתקלות תדיר מתוקף היותן עיתונאיות בחברה החרדית.

לסיכום, רוב העיתונאיות במחקר זה הביעו רצון בקידום שינוי חברתי בשלוש הזירות שזוהו – החרדית, הפרופסיונלית והמגדרית – באמצעות מקצוען, אך רק חלק מהן מיישמות זאת בפועל. עולה כי הקונפליקטים עמם הן מתמודדות אינם פשוטים כלל וכלל ומציבים בפניהן אתגרי עיצוב ובניית זהות משמעותיים – מה שמוביל אצל רובן לבניית זהות היברידית. בנוסף, נראה כי יש בכוחן של עיתונאיות חרדיות להוביל לשינוי חברתי בחברה החרדית, אולם שינוי זה ייעשה בשתי דרכים חלופיות: שינוי משמעותי ובולט, אך כזה המגיע מחוץ לתקשורת החרדית ומנסה להשפיע על החברה מבחוץ ובכך סבירות גבוהה למדי שייצור התנגדות כלפיו; או שינוי אינקרמנטלי ואיטי, אך כזה המגיע מתוך התקשורת החרדית ואינו יוצר התנגדות כלפיו. עוד עלה בבירור כי המחיר האישי והחברתי אותו משלמת העיתונאית על רצונה בקידום שינוי הנו גבוה לאין ערוך כאשר מדובר בבחירה בדרך הראשונה.

מבחינה תיאורטית, מחקר זה מאפיין את הנשים החרדיות העוסקות במקצוע העיתונאות כחלק מקבוצת הנשים המאמצות זהות ייחודית והיברידית בעקבות הצטלבות מיקומי השוליים (Intersectionality) בהם הן נמצאות: הן נשים בתוך חברת מיעוט מסורתית המאופיינת במצב סוציו-אקונומי נמוך ואף בעוני ובבידול חברתי, והן עוסקות בתחום שאינו מקובל בקהילתן. השילוב בין ממדי הזהות השונים שלהן יוצר זהות ייחודית המבוססת על מצבי השוליות הייחודיים לנשים אלה (Crenshaw, 1989).

מבחינה אמפירית, המחקר מתמקד בתופעה חברתית חדשה יחסית של נשים חרדיות העוסקות במקצוע העיתונאות בחברה שמרנית מאוד והוא מספק הצצה על ההתמודדויות הייחודיות שלהן, הן בזירה החברתית, הן בזירה המגדרית והן בזירה הפרופסיונלית, וכן על אסטרטגיות ההתמודדות והפרקטיקות המשמשות אותן כאשר הן נתקלות בקונפליקט הקשור לאחת (או יותר) מהזירות. כמו כן, רוב המחקרים על החברה החרדית אינם מתמקדים בנשים ובוודאי שלא בנשים במקצועות עם פוטנציאל להשפעה חברתית ולשינוי. המחקר הנוכחי הוא המחקר האיכותני הראשון הבוחן את תהליכי הבניית הזהות של עיתונאיות חרדיות ובוחן את מידת היותן סוכנות שינוי פוטנציאליות. יש לציין כי נכתבו ונכתבים כל העת מחקרים על נשים חרדיות בעולם העבודה, אך כניסת האישה החרדית למקצוע העיתונאות והקונפליקטים עמם היא מתמודדת כמעט לא זכו להתייחסות מחקרית עד כה, למעט מחקרה של בליץ (2003), אשר מבוסס בעיקר על מחקר כמותני ואף הוא העלה את הצורך במחקר המשך לאחר מספר שנים. ייחודו של המחקר הנוכחי הוא לפיכך באוכלוסייה הנחקרת, בנושא הנחקר ובאופן ניתוח הנושא (בשיטה איכותנית שמטרתה להעניק פרשנות לחוויותיהן של הנשים).

מבחינה פרקטית, מחקר זה מציע בסיס לגיבוש מדיניות ציבורית בנושא של עידוד שינויים חברתיים בחברה החרדית. עולה ממנו כי ייתכן ואיתור סוכני שינוי פוטנציאליים בתוך החברה החרדית פנימה, אשר יקדמו שינוי אינקרמנטלי אך ארוך טווח, היא דרך אפשרית לקידום שינוי

חברתי בר קיימא בחברה שמרנית זו. דרך זו אמנם איטית ודוגלת בהחדרת השינוי באופן שיגיע "מלמטה", מהשטח – Bottom-Up – אך היא אינה מעוררת התנגדות ומחאה. גם קידום שינוי באמצעות הדרך ההפוכה – שינוי המגיע מבחוץ ומפעיל לחץ תקשורתי ופוליטי על החברה החרדית, בדרך של Top-Down – אפשרי, אך מחירו כפול: מחיר חברתי של יצירת התנגדות ואנטגוניזם ומחיר אישי שמשלם הפרט החרדי המקדם את השינוי.

תרומה נוספת לתחום המדיניות הציבורית הנה בנושא עידוד תעסוקת נשים חרדיות ושילובן בחברה בישראל. תחום התקשורת הוא תחום ההולך וצובר תאוצה עקב חדירתן לזירה של פלטפורמות תקשורתיות אלטרנטיביות, כדוגמת אתרי אינטרנט, פורומים ומדיה משודרת. פלטפורמות אלה רלוונטיות במיוחד לנשים חרדיות המעוניינות לעסוק בתחום התקשורת, מאחר והן מאפשרות יותר עצמאות ופתיחות בהבעת עמדה ופחות מדירות נשים, בהשוואה לעיתונות המודפסת. ניכר כי כניסת נשים חרדיות למקצוע העיתונאות הולכת וצוברת לגיטימציה בשנים האחרונות ולא מן הנמנע כי מקצוע זה יצבור תאוצה נוספת בשנים הבאות.

ולבסוף, מחקרים על האוכלוסייה החרדית בדרך כלל בוחנים את השפעתה של מדיניות מסוימת על הפרט. מחקר זה מבצע תהליך הפוך – מתוך בחינת והבנת הקונפליקטים הזהותיים של עיתונאיות חרדיות בממשק שבין חרדיות, מקצוע ומגדר ברמת המיקרו, נוכל לצאת לנקודת מבט רחבה וכללית (מאקרו) על המדיניות המוחלטת כלפי האוכלוסייה החרדית שמטרתה קידום שינוי חברתי, קידום תעסוקת נשים חרדיות, אקדמיזציה של נשים חרדיות ונושאים נוספים.

מחקר זה מאפשר אפוא הצצה ייחודית וראשונה לתהליך בניית הזהות של עיתונאיות חרדיות אך הוא רחוק מלהיות מושלם. עולות בו שאלות הנותרות פתוחות גם בסופו ואשר מחקרים עתידיים או התפתחויות ותמורות עתידיות יאפשרו מתן מענה עליהן. כך, למשל, חשוב לבחון לאורך הזמן האם העיתונאיות המהוות סוכנות שינוי מוסוות ובחרו בדרך של קידום שינוי אינקרמנטלי אכן הצליחו במבחן התוצאה לקדם שינוי חברתי משמעותי לאורך זמן בחברה הישראלית. עוד מעניין לבחון האם לאור התמורות אותן עוברת החברה החרדית בשנים האחרונות, חדירת האינטרנט לזירה התקשורתית החרדית והגידול במספר החרדים המגדירים עצמם "מודרניים", נראה גם שינוי בזירה התקשורתית החרדית ובכללים המוחלים בה, ובכלל זה כללי הצנזורה ההלכתית והחברתית. עוד מעניין לבצע מחקר מקיף יותר שיכלול מספר משתתפות רב יותר ויוכל אולי לסווג דרכים נוספות לקידום שינוי חברתי בחברה החרדית. בנוסף, מחקר מקביל הבודק תהליכי בניית זהות בקרב נשים חרדיות במקצועות משפיעים נוספים – כגון יזמיות, מנהלות בכירות, מרצות באקדמיה, עורכות דין – עשוי אפשר נקודת מבט רחבה יותר על קידום שינויים חברתיים באמצעות נשים חרדיות, הנחשבות במחקרים רבים לסוכנות שינוי יותר משכן סוכנות שימור.

אולי השאלה הגדולה מכולן היא לאן פניה של החברה החרדית בשנים הבאות: האם לכיוון הקצנה והסתגרות בתגובה ללחצים הציבוריים והפוליטיים הקוראים לשינוי שיוביל אולי לפירוק "חברת הלומדים" החרדית בישראל, או לכיוון של השתלבות והתערות בחברה הישראלית – קולות הנשמעים כבר כעת מתוך החברה החרדית פנימה.

מקורות

אדי-רקח, א. (2001). "הפרדה תוך עיסוקית לפי מגדר: המקרה של מקצוע ההוראה", מגמות 41(3): 349-372.

אורין, ש. (1997). "צניעות יפה לכל- דפוסי תקשורת וסוציאליזציה של בנות חרדיות", בלשנות עברית 42: 1-19.

אנדבלד, מ., הלר, א., ברקלי, נ. וגוטליב, ד. (2013). 2012: ממדי העוני והפערים החברתיים – דוח שנתי. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

אפל, א. (2011). "אני בטחוניסטית"- זהות נשים הממלאות תפקידי בטחון בשב"ס". צהר לבית הסוהר 14: 77-90.

אריאלי, קובי. (2001). "גם שופר, גם צינור". אתר הסתדרות המורים – פנים: רבעון לתרבות חברה וחינוך. פורסם במרץ 2001:

<http://www.itu.org.il/?CategoryID=502&ArticleID=1198>

אריאן, א. וקיסר-שוגרמן, א. (2009). יהודים ישראלים – דיוקן. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

בג"ץ 4346/92 מעלה נ' שר החינוך והתרבות, פ"ד מו (5) 590 (1992).

בליץ, אסתר (2003). נשים בעיתונות החרדית – בין מחויבות כלפי שמירת מצוות לבין תפיסת העיתונאות כמקצוע. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.

בן חיים, ליאור. 2006. "חרדיות, דתיות-לאומיות וחילוניות בהשכלה גבוהה: פרספקטיבה רב מודרנית". אליעזר בן-רפאל ואחרים (עורכים). ישראל והמודרניות. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון: 395-421.

בר-און, ד. (1999). על ה'אחרים' בתוכנו: תמורות בזהות הישראלית מנקודת ראות פסיכולוגית-חברתית. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.

ברקוביץ', ניצה (2007). "גברים ונשים של הארגון: רזאבת' קאנטר ויצור נשיות וגבריות באמצעות ארגון העבודה". ינאי ניצה, אלאור תמר, לובין אורלי ונווה חנה (עורכות). דרכים בחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מגדר. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה: 119-188.

גלבע, חנה (2014). ממרחק תביא לחמה. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

דושניק, ל. וצבר-בן יהושע, נ. (2001). "אתיקה של המחקר האיכותני". צבר-בן יהושע, נ. (עורכת) מסורות וזרמים במחקר האיכותני. אור יהודה: הוצאת דביר: 343-368.

דושניק, לירון (2011). "ניתוח נתונים במחקר האיכותני: הצעה לארבעה עקרונות מנחים". שבילי מחקר: רשות המחקר הבין-מכללתית 17 : 137-143.

הכנסת, דיוני הוועדה לקידום מעמד האישה. (2013). אתר כנסת פתוחה. פורסם בתאריך 22 באפריל 2013 :

<https://oknesset.org/committee/meeting/7105/>

הרצוג, ח. (2000). "עיתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר?" קשר 28 : 43-52.

וסרמן, נ. (2014). "חברת הקדושה: דגם חלופי לחברת הלומדים." קתדרה 152 : 139-166.

זיכרמן, חיים וכהנר לי (2012). חרדיות מודרנית – מעמד ביניים חרדי בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זיכרמן, חיים (2014). שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. תל אביב: משכל.

יזרעאלי, דפנה (1999). "המיגדור בעולם העבודה". יזרעאלי דפנה, פרידמן אריאלה, דהאן-כלב הנרייט, הרצוג חנה, חסן מנאר ופוגל-ביז'אווי סילביה (עורכות). מין מגדר פוליטיקה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד: 167-215.

ינאי, ניצה (2007). "שאלת המדע בפמיניזם – סנדרה הארדינג וסוגיית החקירה המדעית בפמיניזם". ינאי ניצה, אלאור תמר, לובין אורלי ונווה חנה (עורכות). דרכים לחשיבה פמיניסטית-מבוא ללימודי מגדר. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

יסעור-בורוכוביץ, דלית, דה-סביליה, הלנה סינה. ופלגי, מיכל. (2010). "נשים בתפקידי ניהול באקדמיה: סיפוריהן של המכהנות כראשי חוגים במכללות הציבוריות". סוגיות חברתיות בישראל 9 : 200-225.

כהן, יואל. (2013). "התקשורת הדתית בישראל". מן רפי ולב-און אזי (עורכים). דוח שנתי: התקשורת בישראל 2012: סדרי יום, שימושים ומגמות. אריאל: אוניברסיטת אריאל: 82-90.

כספי, דן. (1993). תקשורת המונים. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

כ"ץ, אליהוא. (1998). "עיתונות כמקצוע". כספי דן ולימור יחיאל (עורכים). אמצעי תקשורת המונים בישראל – מקראה. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה: 312-319.

כץ, יעקב. (1986). "אורתודוקסיה בפרספקטיבה היסטורית". כיוונים 33 : 89-100.

שלחב, יוסף. ופרידמן, מנחם. (1985). התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

לביא, עליזה. (2001). רדיו ומגדר בישראל: נשים וגברים ביומני החדשות ובתכניות אקטואליה ב"קול ישראל" ובגלי צה"ל. רמת גן: חמו"ל.

לוי, אמנון. (1990). החרדים. ירושלים: הוצאת כתר.

לוי, חגי. (2009). *המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה*. ירושלים: משרד ראש הממשלה.

לחובר, עינת. (2001). *ההבניה המגדרית של העיתונות הכתובה בישראל*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.

לחובר, עינת. (2011). "דגמים של נשיות בעיתוני הנשים בישראל בתקופת מלחמת ששת הימים". *שילה מרגלית וכ"ץ גדעון (עורכים). עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל*. ירושלים: מכון בן גוריון לחקר ישראל: כרך ב': 579-545.

ליבליך, עמיה. וויסמן, הדס. (2009). "שיקולים אתיים במחקר נרטיבי – סוגיות, מחשבות והרהורים". *ליבליך עמיה, שחר איתן, קרומר-נבו מיכל ולביא-אגאי מיה (עורכים). סוגיות במחקר נרטיבי: תבחיני איכות ואתיקה*. באר שבע: המרכז הישראלי לשיטות מחקר איכותניות והעמותה לחקר האדם הרב ממדי: 45-53.

ליבליך, עמיה, תובל-משיח, רבקה. וזילבר, תמר. (2010). "בין השלם לחלקיו ובין תוכן לצורה". *קסן לאה וקרומר-נבו מיכל (עורכות). ניתוח נתונים במחקר איכותני*. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב: 21-42.

ליוש, בלה. (2014). *נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני*. תל אביב: רסלינג.

לימור, יחיאל, כספי, דן. (1994). "הפמיניזציה בעיתונות הישראלית". *קשר* 15: 37-45.

מוצפי-הלר, פנינה. (2007). "ידע, זהות וכוח: נשים מזרחיות בישראל". *ליר שלומית (עורכת). לאחרות: פוליטיקה פמיניסטית מזרחית*. תל אביב: בבל: 88-113.

מזרחי סימון, שלי. (2015). *נשים בישראל: סוגיות מרכזיות*. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

מיכלסון, מנחם. (1990). "עיתונות חרדית בישראל". *קשר* 8: 11-22.

מסטרמן, לן. (1997). "מהפכת החינוך לתקשורת". *איתן פלדי (עורך). החינוך במבחן הזמן*. תל אביב: הוצאת רמות.

נעמ"ת. (2012). "מידעליה - נשים ומקצועות", גיליון מס' 1. פורסם בנובמבר 2012:

<http://www.sitemonster.co.il/shesource/sites/default/files/mediapress.pdf>

נריה-בן שחר, רבקה. (2002). *דמות האישה בעיתונות החרדית*. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

נריה-בן שחר, רבקה. (2008). *הנשים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל: דפוסי חשיפה ואופני קריאה*. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

נריה-בן שחר, רבקה. (2011). "והאריכו נא שמלותיכן למען קדושת עמנו וקדושת בנותינו": שיח הצניעות במדורי הנשים בעיתונות החרדית 1960-1989. שילה מרגלית וכ"ץ גדעון (עורכים). *עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל*. ירושלים: מכון בן גוריון לחקר ישראל: כרך ב': 580-622.

סיון, עמנואל. (1991). "תרבות המובלעת". *אלפיים* 4: 45-98.

פרידמן מנחם. (1991), *החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מנחם. (1999). "כל כבודה בת מלך חוצה". אריאל דוד יואל, ליבוביץ מאיה ומזור יורם (עורכים). *ברוך שעשני אישה? האישה ביהדות – מהתנ"ך ועד ימינו*. תל אביב: ידיעות אחרונות – ספרי חמד: 189-205.

צבר בן-יהושע, נעמה. (1996). *קיבוץ L.A.* תל אביב: עם עובד.

קליגר, חיים. (2008). "מאפייני התקשורת החרדית". אתר "אנשים ישראל". פורסם בתאריך 12 ביולי 2008:

<http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7810>

קסן, לאה, קרומר-נבו, מיכל. (2010). "מבוא לגיתוח נתונים איכותניים". קסן לאה וקרומר-נבו מיכל (עורכות). *גיתוח נתונים במחקר איכותני*. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

קפלן, קימי. (2003). "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים". עמנואל סיון וקפלן קימי (עורכים). *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה*. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד: 224-277.

קפלן, קימי. (2006). *רבות רעו"ת צדיק: קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולהתפתחותה*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

קפלן, קימי. (2007). *בסוד השיח החרדי*. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.

קפלן, קימי, שטדלר, נורית. (2012). *מהישרדות להתבססות*. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

ריצר, ג'ורג'. (2006). *תיאוריות סוציולוגיות מודרניות*. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

שאול, מיכל. (2012). "דור יתום מחפש אמה: 'מורשת שרה שנירר' ככלי לשיקום החברה החרדית אחרי השואה". קימי קפלן ונורית שטדלר (עורכים). *מהישרדות להתבססות*. ירושלים/תל אביב: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד: 31-54.

שלג, יאיר. (2000). *הדתיים החדשים – מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל*. ירושלים: הוצאת כתר.

שלחב, יוסף., פרידמן, מנחם. (1985). *התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

שפירא-יונגר, מיכל. (2013). *אשת חיל – תהליכי כינון והבניית זהות בקרב קצינות דתיות-לאומיות בצה"ל*. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

שקדי, אשר. (2003). *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום*. תל אביב: רמות.

תובל-משיח, רבקה., ספקטור מרזל, גבריאלה. (2010). "מבוא כללי – מחקר נרטיבי: הגדרות והקשרים." תובל-משיח רבקה וספקטור מרזל גבריאלה (עורכות). *מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות*. ירושלים ותל אביב: מאגנס ומכון מופת.

Acker, J. and Van Houten, D. R. (1974). "Differential recruitment and control: the sex structuring of organizations", *Administrative Science Quarterly* 9(2): 152-163.

Acker J. (1990). "Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations", *Gender & Society* 4: 1-23.

Acker, J. (2006). "Inequality Regimes: Gender, Class, and Race in Organizations", *Gender & Society* 20 (4): 441-464.

Adoni, H. and Mane, S. (1984). "Media and the Social Construction of Reality: Toward an Integration of Theory and Research," *Communication Research* 11: 323-340.

Alvesson, M. and Willmott, H. (2002). "Identity regulation as organizational control: Producing the appropriate individual", *Journal of Management Studies* 39: 619-644.

Barzilai-Nahon K. and Barzilai, G. (2005). "Cultured Technology: Internet and Religious Fundamentalism", *The Information Society* 21(1): 25-40.

Bell, E. L. (1990). "The bicultural life experience of career-oriented black women", *Journal of Organizational Behavior* 11: 459-477.

Belova, O. (2010). "Polyphony and the sense of self in flexible organizations", *Scandinavian Journal of Management* 26: 67-76.

Berg, B. (1998). *Qualitative Research Methods for Social Science*. Long Beach: California State University.

- Blum L. and Smith V. (1988). "Women's Mobility in the Corporation: A Critique of the Politics of Optimism", *Signs* 13: 528-45.
- Brewer, M. B. (1991). "The social self: On being the same and different at the same time". *Personality and Social Psychology Bulletin* 17: 475-482.
- Collins, H. (1995). "Comment on West and Fenstermaker". *Gender & Society* 9: 491-494.
- Collinson, D. L. (2003). "Identities and Insecurities: Selves at Work", *Organization* 10(3): 527-547.
- Dacin, T, Munir, K. and Tracey, P. (2010). "Formal Dining at Cambridge Colleges: Linking Ritual Performance and Institutional Maintenance", *Academy of Management Journal* 53: 6.
- Denissen, A. M. (2010). "The right tools for the job: Constructing gender meanings and identities in the male-dominated building trades". *Human Relations* 63(7): 1051-1069.
- Eagly, A. & Karau, S. (2002). "Role congruity theory of prejudice toward female leaders", *Psychological Review* 109: 573-598.
- Ellis, N., and Ybema, S. (2010). "Marketing identities: Shifting circles of identification in inter-organizational relationships", *Organization Studies* 31: 279-305.
- Ely, R. J. (1995). "The Power in Demography: Women's Social Constructions of Gender Identity at Work", *Academy of Management Journal* 38: 589-634.
- Essers, C. and Benschop, Y. (2009). "Muslim businesswomen doing boundary work: The negotiation of Islam, gender and ethnicity within entrepreneurial contexts", *Human Relations* 62 (3): 403-424
- Ghorashi, H. and Sabelis, I. (2013). "Juggling difference and sameness: Rethinking strategies for diversity in organizations". *Scandinavian Journal of Management* 29: 78—86.
- Glaser, B. and Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for Qualitative Research*. London: Aldine Transaction

- Goffman, E. (1974). *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Gough-Yates, A. (2003). *Understanding Women's Magazines: Publishing, Markets and Readerships in late-twentieth Century Britain*. London and New York: Routledge.
- Gudmundsdottir, S. (1996). "The teller, the tale, and the one being told: The narrative nature of the research interview", *Curriculum Inquiry* 26(3): 293-306.
- Hall, S. (1996). "Introduction: Who Needs Identity?", In Hall Stuart and Gay Paul du (eds.) *Questions of Cultural Identity*. London: Sage; 1-17.
- Hartman, Heidi. (1976). "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex", *Signs* 1: 1337-168.
- Josselson, R. (2004). "The Hermeneutics of Faith and the Hermeneutics of Suspicion", *Narrative Inquiry* 14(1): 1-28.
- Kanter, Rosabeth Moss (1977). *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books.
- Kanter, A. (1981). "Women and Structure of Organizations: Exploration in Theory and Behavior". In Grusky O. and Miller G.A. (eds.) *Uthe Sociology of Organizations*. New York: The Free Press: 395-424.
- Laswell, H. (1948). "The structure and function of communication in society". In L. Bryson (ed.), *The communication of ideas*. New York: Harper.
- Mackinnon, C., (1983). "Feminism, Marxism, Method and the State: Toward Feminist Jurisprudence", *Signs* 8 (4): 635-658.
- MacKinon, C. A. (1990). "Legal Perspectives on Sexual Differences", In Rhode, Deborah L. (ed). *Theoretical Perspectives on Sexual Differences*. New Haven and London: Yale University Press: 213-225.
- Mackinnon, C. (1990). *Sexuality, Pornography and Methods – Pleasure under Patriarchy: Toward a Feminist Theory pf the State*. Massachusetts: Harvard University Press.

- McCombs, M. (1981). "The agenda setting approach". In I. Nimmo and K. Sanders (eds.) *Handbook of political communication*. California: Sage: 121-140.
- Moschis, George P. and Churchill, Gilbert A. (1978). "Consumer Socialization: A Theoretical and Empirical Analysis", *Journal of Marketing Research* 15(4): 599-609.
- Noelle-Neumann, E. (1984). *The Spiral of Silence: Public Opinion — Our social skin*. Chicago: University of Chicago
- Parsons, A. S. (1989). "The Secular Contribution of Religious Innovation: A Case Study of the Unification Church", *Social Analysis* 50: 209-227.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. California: Sage Publication.
- Pratt, M. G. (1998). "To be or not to be: Central questions in organizational identification." In D. A. Whetten and P. C. Godfrey (eds.) *Identity in Organization: Building theory through conversations*. California: Sage: 171-207.
- Reinhartz, S. (1992). *Feminist Methods in Social Research*. New-York: Oxford.
- Reskin, B. (1993). "Sex Segregation in the Workplace", *Annual Review of Sociology* 19: 241-270.
- Gill, Rosalind. (2007). *Gender and the Media*. Cambridge: Polity Press.
- Schudson, M. (2002). "The News Media as Political Institutions", *Annual Review of Political Science* 5: 249-269.
- Strauss A. L. and Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. London: Sage.
- Sveningsson, S. and Alvesson, M. (2003). "Managing Managerial Identities: Organizational Fragmentation, Discourse and Identity Struggle", *Human Relations* 56(1): 163-1, 193.
- Tuchman, G. (1978). "Introduction: The Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media", In Tuchman, G., Kaplan Daniels, A. and Benet, J. (eds.) *Hearth and Home: Images of Women in the Mass Media*. New York: University of Chicago Press: 40-46

Van Laer, K. and Janssens, M. (2014). "Between the devil and the deep blue sea: Exploring the Hybrid identity narratives of ethnic minority professionals". *Scandinavian Journal of Management* 30: 186-196.

Wood, J. T. (1998). "Ethics, Justice, and the 'Private Sphere'", *Women's Studies in Communication* 21: 127-149.

Wright, C. R. (1959). *Mass Communication: A Sociological Perspective*. New York: Random House.

נספח – שאלון מובנה למחצה לראיונות³:

1. היכרות: ספרי לי קצת על עצמך, קורות חיים, מה את עושה היום וכיצד הגעת לעיתונאות? (לרבות מידע כללי כמו מקום מגורים, השתייכות לזרם מסוים, מצב משפחתי, השכלה, גיל וכו').
2. מדוע בחרת במקצוע העיתונאות?
3. כיצד הסביבה הקרובה וגם הרחבה יותר מקבלת את עיסוקך במקצוע זה?
4. האם את כותבת במדיה החרדית או הכללית ומדוע? האם את נחשפת למדיה הכללית?
5. האם השתמשת בשם עט? מדוע? אילו תחושות זה עורר בך?
6. עם אילו קשיים ייחודיים מתמודדות עיתונאיות חרדיות בעבודתן?
7. אילו נושאים את מסקרת והאם את כותבת גם על נושאים שנויים במחלוקת? מהן התגובות לכך וכיצד את מתמודדת עמן?
8. האם נתקלת במצבי קונפליקט בין המחויבויות המשפחתיות שלך לבין המקצוע? כצד יישבת אותם?
9. האם נתקלת במצבי קונפליקט בין ההלכה לבין המקצוע? כצד יישבת אותם?
10. באילו קונפליקטים נוספים נתקלת בעבודתך וכיצד יישבת אותם?
11. האם את רואה במקצועך כלי לקידום שינוי חברתי בחברה החרדית? אם כן, מדוע ובאילו אופנים? אם אפשר, תני דוגמאות. אם לא – מדוע לא?
12. האם לדעתך לתקשורת בחברה החרדית יש כוח לקדם שינוי חברתי? האם עיתונאים חרדיים הם מעצבי דעת קהל?
13. האם את תופסת את עצמך כמובילת שינוי חברתי (בפועל או בכוח)?
14. האם את רואה בעבודתך שליחות לקידום מעמד האישה בחברה החרדית? אם לא- מדוע לא?
15. האם לנשים יש כוח לקדם שינוי במעמד האישה החרדית או ששינוי כזה חייב להגיע מלמעלה, מההנהגה ומהרבנים?
16. היכן לדעתך טמונים הקשיים בקידום שינוי חברתי דרך מקצוע העיתונאות?

³ יובהר כי מדובר בשאלון מנחה בלבד ומשכך הוא כולל רק חלק מהשאלות שנשאלו במהלך הראיונות.